UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00303636 5

Kobylians'ka, Ol'ha
Snyt'sia

PG
3948
K55S6

Бібліотека місячника „Промінь“

Відділ Б. ::: Літературно-наукова серія. ::: Випуск 2.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

СНИТЬСЯ

НОВЕЛІ і НАРИСИ.

Ювилейне видання з передмовою
Д-ра ОСТАПА ГРИЦАЯ.

Накладом „Української Видавничої Спілки“.

Чернівці, 1922.

ов. Печатня і Накладня, тов. з обм. порукою, вул. Петровича ч. 4.

Бібліотека місячника „Промінь“

Відділ Б. ::: Літературно-наукова серія. ::: Випуск 2.

Kobylians'ka, Ol'ha

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

Snyt'sia

СНИТЬСЯ

НОВЕЛІ і НАРИСИ.

Ювилейне видання з передмовою
Д-ра ОСТАПА ГРИЦАЯ.

Накладом „Української Видавничої Спілки“.

Чернівці, 1922.

Буков. Печатня і Накладня, тов. з обм. порукою, вул. Петровича ч. 4.

LIBRARY
UNIVERSITY OF TORONTO
APR 25 1971

Зміст.

1. Ольга Кобилянська як письменниця 3
2. Сниться 11
3. Василка 16
4. Юда 37
5. Лист засудженого вояка 49
6. Лісова мати 54
7. Осінню 63

PG
3948
K55S6

Видавництво „Промінь“ застерігає собі всі права.
Copyright 1922 by „Promin“, Cernăuți.

Ольга Кобилянська

як письменниця.

„Кождий чоловік — читаємо в однім нарисі Кобилянської (з циклю „Акорди“) — раз в життю зупиняється і не знає, куди завернутись. Я свою дорогу знаю. То самота. Вона впялила свої грізні, холодні очі в мене й моргає до мене.

„Я йду.

„Я тобі буду служити, ти велика, безсердешна самото, і пісні свої покладу у ніг твоїх.

„Усміхнися тоді!

„Він такий пожаданий... такий добрий... оттакий солодкий усміх для втомленого серця, що даремно благало про нього людей....“

— Буду служити тобі, ти велика безсердешна самото, — який-же це болючий відгук найглибшого духового життя великої письменниці новітньої України! Та чи не пригадує він рівно глибокого, рівно трагічного відгуку з глибин духової самоти модерного творця у незабутній прозоліриці Михайла Коцюбинського „Самотний“? Найтонший артист між усіми письменниками сучасної України малює так само яскравими красками, як і її найкраща письменниця, той вівтар духової самоти, якому їм судилося тут на землі служити. Почуває повний невисловленого болю, що самота — це його споконвічна, невмолима доля, доля творця-мистця на переломі великих епох людства. Але в Коцюбинського це почування духової самоти стає майже всюди жерелом чудово самотних сповідей самотного артиста („Intermezzo“). В Ольги Кобилянської набирає воно щонайширшого, загально-людського значіння. Кобилянська тільки тут і там дозволює собі на ліричну скаргу власної душі. Тут і там. Наче тільки в хвилях спочинку після кождочасної своєї боротьби за право та за щастя самотних, поневолених або ще непризнаних суспільністю людей.

Оттут велика вихідна точка її дотеперішнього життя і творчости.

Життя і творчости майже в рівній мірі. Бо вже ціле дотеперішнє життя Кобилянської від перших його починів до нині — це геройська боротьба. Боротьба болючо самотної людини, якій майже без упину загрожувало поневолення в глухих кутах життя. За цілий час своєї 35-літної творчої діяльности мусіла наша пись-

менниця з напругою усіх своїх духових сил здобувати собі можність праці та виступу перед громадянством. Ольга Кобилянська вихована в горах. Вона родилася в Ґурагуморі на Буковині 27. листопада 1865. р.[1]) Кілька років жила в Сучаві, потім у Кімполюнзі, куди прийшла 8-літною дитиною, а перебувала там понад 15 років життя. Батько її був секретарем при старостві. „Маломістечкові обставини — каже Осип Маковей у своїй цінній студії про Кобилянську[2]) — маленька бібліотека з неукраїнськими творами, германізація і клопоти життя творили зачароване колесо, з котрого молода, вразлива, високолетна душа даремно силувалась видобутися, щоб не змарніти перед часом із своїми таємними думками й мріями.... Знакомство з Софією Окуневською тяглося лише до 1887. року, коли ця виїхала до Швайцарії. Пізніще бачилися вони вже лиш рідко. В р. 1889. батько Кобилянської пішов у пенсію і перенісся на власний хутір Димка в серетському повіті. Та щож? Село — (правдива пустка без товариства освічених людей) — ще гірше не сприяло писанню, а своїм одноманітним життям доводило до розпуки. Аж в кінці 1891. року родина Кобилянських перенеслася в Чернівці, „між люде", що так дуже було потрібне для нашої письменниці особливо з тої причини, що Чернівці були тоді осередком українського життя на Буковині, підчас коли Кімполюнґ, місто волосько-німецьке, нічим не могло підкріплювати в Кобилянської українського духа й життя...."

Оцей коротенький нарис молодечих літ письменниці каже нам про трагізм її першої життєвої боротьби дуже багато. Він так і розкриває перед нами всю невідрадну вузкість життєвих обставин в маломістечковій провінції за колишнього габсбурсько-австрійського режіму. Животіння суспільних кругів після того габсбурсько-державницького шабльону, найяркійшою признакою якого була вищість урядового уніформу та шляхецького гербу над усім, що не мало на собі уніформу й не пишалося шляхецьким „фон" та титулами. Фалшивий аристократизм та пів-культура т. зв. інтелігентних кругів, з їх здебільшого заскорузлими, дряхлою традицією обмотаними поглядами на світ, життя і людей. Далі типова старо-австрійська нужда робітничих кругів, зле плачених, визискуваних і неграмотних. А вкінці невідрадний стан мужицтва, виданого на поталу поміщиків і Жидів.[3]) Ось і ціла життєва дійсність перших, молодечих років Кобилянської! Її убійчий гніт відчували болюче й инші письменниці України напереломової доби 80. та 90. років. Наболілими, але гостро бадьорими словами накликувала Галичанка Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер) звърта-

---

[1]) Наша письменниця вважає одним зі своїх предків — по бабі — відомого німецького поета Захарія Вернера (1768—1823). Про нього див. мою студію: „Z. W. Trauerspiele". Дисертація. Відень, 1910.

[2]) Див. „Л. Н. Вістник" за рік 1899.

[3]) Несмертельним памятником цих відносин — Франка „В поті чола".

тись на новий шлях („На новий шлях“). Повна невисловленої туги за справжньою красою життя почала небавком Леся Українка свою пісню про визволення людини й духа („На крилах пісні“). А Наталія Кобринська вичувала шепіт духа нового часу та гуртувала українське жіноцтво до важкої напереломової праці („Дух часу“). Та про то не легко прийшлося нашій письменниці станути в рядах українських духових робітниць нового часу. Перші письменницькі кроки Кобилянської були повні труднощів, розчарування та горесної зневіри в себе та у своїх людей. Довго-довго тревало воно, заки перша праця нашої письменниці, оповідання „Людина“, появилося в „Зорі“ (1894), а за ним, два роки пізніще, велика повість „Царівна“ у фейлєтонах „Буковини“ (1896). Тоді, в тих перших часах своєї творчости, була Кобилянська самотна, полишена собі й тільки собі так, як може ніколи опісля, у дальшім розвою її життя. Вистане наприклад сказати, що німецькі редактори з більшим зрозумінням ставилися до дебюту Кобилянської ніж наші, між ними навіть Іван Франко. Але саме на сьому тернистому шляхові перших творчих зусиль, під безпосереднім впливом справжніх переживань, розкриваються перед Кобилянською усі глибини тої великої проблєми, що мала стати одною з найголовніщих ідейних основ її самотної творчости.

Це проблєма суспільного визволення жіноцтва.

Вона в творах Кобилянської поставлена з такою стихійною силою та на такій широкій ідейній основі, що перестає тут бути простим письменницьким мотивом pro domo sua, а досягає вершин культурно-творчої програми цілого українського громадянства, в першу-ж чергу: його жіноцтва. Визволюйте жінку з оков брехливих конвенансів та убійчих пів-гнилих традіцій! Дайте їй змогу бути й почуватися вповні вольною людиною! Оце великий клич у творчости молодої Кобилянської, починаючи від першого оповідання „Людина“, кінчаючи поки-що такими жагучими протестами розбурханої жіночої душі, як обидва гарні оповідання з першої доби: „Природа“ (написана ще в Кімполюнгу 1888) та „Некультурна“ (1896. р.). Але найкраще, найбільше переконуючо розпалювала Кобилянська визвольну боротьбу самотної жінки, поневоленої духово суспільністю у згаданій вже повісти: „Царівна“. Геройка її, Наталка Верковичівна, змагається всіма силами проти накидуваного їй подружжя. Йогож ціла рація в тім, що Наталка — сирота, а свояки, що опікуються нею, — особливож тітка Павліна — бажалиб ради насушного по змозі скоро позбутися її з хати. „Нехай діється, що хоче, але я життя свого не запропащу! Я хочу жити...!“ — кличе Наталка. І хоч сама одна-одинока — вона стає за право своєї вольної душі до боротьби з цілим світом. Із жорстокими людьми, жорстоким життям та жорстокою долею самотниці, якої ціла провина в тому, що вона не хоче бути рабинею свого окруження. Та проте Наталка лишається побідницею. Вона видирає життю повну свободу самоозначення своєї будуччини. Здобуває те, що

Кобилянська проголошує найвищим ідеалом визвольного змагання жіноцтва: можність духового, індівідуального розвою, розкіш творчої праці над собою. Правда, коли дивитися на переведення цеї провідної думки в перших творах Кобилянської з чисто артистичного становища, то бачиться, що воно подекуди однобічне. Провідна гадка бере тут перевагу над чисто артистичним зображенням. На репрезентантку даної ідеї паде усе світло ідеалістичного світогляду (Наталка), за теж у представників даного середовища підчеркує Кобилянська відємні риси тут і там надто гостро (свояки Наталки). Слідний також у Кобилянської — ще й пізніще — нахил до своєрідної романтики, який вона не погоджує всюди та з цілою послідовністю з реалізмом життя („В неділю рано зілля копала", „Через кладку"). В Кобилянської є ця непримирима однобічність, яка все і всюди є признакою жагучого ентузіязму для великої ідеї.

Але ставляючи оттак жіноче питання у своїх творах із жагучим ентузіязмом натхненої ідеалістки, Кобилянська вийшла далеко поза межі рідного побуту. Надала своїй творчости ті великі ідейні овиди, які вяжуться тісно з подібними жіночо-визвольними течіями в письменстві культурної Европи. Погляньмо тільки хоч на найголовнійші моменти в історії европейського визвольного руху в обороні та в користь жіночої духовости, — а побачимо, якої пропамятної праці довершила Кобилянська, вводячи туди й українську жінку.

Ми обмежимося при тім тільки красним письменством, головно-ж романом і почнемо наш огляд від тих европейських творів, які найранше в добі нового часу ставляють жіноче питання менше або більше засадничо своїм змістом. Коли-ж і хто з европейських оповідачів виступає тут вперве? Отож подібно, як на бо́гатьох инших полях, так і тут приносить великий XVIII-ий вік, вік всетворчої французької революції, перші справді замітні твори. І знову подібно як в инших областях так і тут виступає найперше високо-культурна, найблагороднішим гуманізмом передуховлена Англія, опісля Франція. Англійський твір з жіночо-визвольною тенденцією — це роман Самуїла Річардсона п. н. „Clarissa Harlowe", який появився в р. 1749.

Геройка цього роману, молода, ідеально гарна та ідеально добра Кляріса, має з волі родичів одружитися з чоловіком, який з ніякого огляду не є їй рівня. Але батьки Кляріси бажалиб її примусити до цього поганого подружжя достоту так, як це роблять вуйки з Наталкою в повісти Кобилянської. Доходить нарешті до того, що Кляріса шукає захисту в одного зі своїх другів, а саме в молодого гарного панича, якому ім'я Льо́вел я с. Та цей Дон-Жуа́н погано хитрить і доводить до того, що Кляріса, зведена ним насильно, гине нещасною жертвою його та своїх нерозумних батьків. Оцей роман Річардсона — хоч місцями

доволі нудний, (він писаний у формі листування) — став відомий в цілій Європі та викликав у всіх культурних письменствах багато наслідувань. Жіночо-визвольна тенденція, правда, не виступала тут так яскраво, як у модерних романах цього напряму, але останнє зітхнення бездольної Кляріси все таки набирало щораз більше символічного значіння. Воно поглиблювало в розумінню сучасних читачів жіночо-визвольну ідею. В повній свідомости цеї останньої пише опісля найвизначніща французька письменниця Наполєонової епохи: Анна Ж. Сталь-Гольштайн (1766—1817)[1]) — дочка славного міністра фінансів за французької революції Некара, — свої обидва романи: „Дельфіна“ (1802. р.) та „Коринна“ (1807. р.). Пані Сталь ставляє справу поневолення жінки суспільними й товариськими конвенансами вже багато ясніще ніж Річардсон. В неї поступ. В Англійця цілий роман ще надто сильно наголошує анекдотичний бік дійства. Він більше боготворить досконалість геройки, ніж розмальовує трагічну провину даних обставин. А. французька письменниця зосереджує цілу увагу читача на відємнім впливі цих традіційних засад в аристократичних кругах, що їм мусить повинуватися жіноцтво даного стану: од рода в род, без огляду на те, що ці традиційні засади стають ненажерливим Молохом для молодечих дівочих сердець. Обидві геройки пані Сталь не знаходять шастя по наказним шабльонам. Але хто в їх кругах почувавби те як злочин на їх духовости? Від обидвох романів віє ще доволі сильно вітром французької революції і вони в історії визвольного руху жіноцтва лишаться на завсіди спробами геніяльно творчої та високо-гуманної душі. Але як-не-як, — цілість романів пані Сталь лишає по собі більше фільософічне ніж поетичне враження. Вони не свобідні — тут і там — від розливного сентименталізму XVIII-го віку (Руссо). За теж твори її найближчої наслідниці — це рішучо наймогутніще з того, що досі сотворило творче жіноцтво про поневолену жінку. Я думаю тут про найбільшу письменницю Франції — баронессу Аврору Дюдван-Діпен, загально відому під псевдонімом: Жорж Занд (1804—1876). Її перше оповідання „Індіяна“ (1832. р.), а далі: „Лєлія“, „Валєнтіна“, Лявінія“ — і ин. — це епохальні появи не тільки у французькім, але й загально-европейськім письменстві. З них звертається велика поетка проти присилуваного подружжя, проти розпусти чоловіків, проти святотатників материнства й проти суспільного бойкоту невінчаної матери. Підносить протест проти покидування т. зв. байстрюками, проти всяких торгів та злочинного іграння святим почуванням вільної жінки.

Проти тих усіх відвічних гріхів на тлі суспільного поневолення жіноцтва звертається та чудово геніяльна й чудово вольна

[1]) Ця благородна жінка ненавиділа Наполєона як „сатрапу людства“ й мусіла багато терпіти від його гніву. Він дошкулював їй часто ревізіями та видалюванням з Парижа.

духом аристократка, повна такої кипучої пристрасти, що майже кожде її оповідання пориває за собою як ураган. Їй головно завдячує новітнє жіноцтво це, що проблєма суспільного визволення жінки стала актуальною в цілім культурнім світі й є нею до нині. І від неї передовсім ведуть шляхи емансипаційної думки майже в кождий культурний край Европи. І так стрічаємо в Німеччині — особливо в новіщій добі — цілий ряд найкращих письменниць, з яких згадаю тільки М. Ебнер-Ешенбах, далі бадьору Гелєну Бе́ляу, Ґабрієлю Райтер або геніяльну Кляру Фібіх. В Італії перш за всіх визначні: Матільда Серао, поетка Ада Негрі та оповідачка Грація Делєдда. В Англії визначалася особливо пані Едджерт, а зі скандинавських жінок передовсім Магда Торезен, могутна почуванням як Жорж Занд. Що-до Еспанії та Португалії, то письменницьке жіноцтво визвольного напряму тут не конче сильно заступлене, (напр. славна письменниця Еспанії Кабаллє́ро була пристрасною защитницею саме всього того, що називаємо перестарілою традицією). За те-ж зі середовища, дуже близького до життєвого середовища молодої Кобилянської, вийшла одна з найблагородніщих представниць визвольно-жіночої творчости в новітнім письменстві. Це колишня королева Румунії, Єлисавета (1843 -1915), яка полишила цілий ряд прегарних письменницьких творів, що їх вона писала під псевдонімом: Кармен Сільва. У Славянщині найбільше замітні імена письменниць Польщі: головно Елізи Оржешко, яка одначе з деякою шкодою для себе піддалася спершу цілком впливови Жорж-Занд,[1]) — та Ґабрієлі Запольскої. За теж наша література може нині в круг европейських письменниць-визвольниць сміло вислати Ольгу Кобилянську навіть як найкращу представницю творчого жіноцтва цілої Славянщини. Вонаж з таким геніяльним відчуттям уподоблює трагедію тих пожалування достойних самотних жіночих душ, яким доводиться пропадати в мертвеччині глухих провінціональних кутів з їх моралю старих тіток та синедріоном маломістечкових цокотух!

Кобилянська видвигає ідеалом жіночої духовости: тонку, чутку на найніжніщі красоти духовість артистки, взагалі жінки творчої, і жадає від суспільности для неї як найглибшого зрозуміння („Балаканка про руську жінку", „Він і вона"). Більшість її найкращих менших нарисів та поезій у прозі має мотивом болючі, радісні й таємні переживання таких творчих, засвітами божественної краси надиханих душ. І саме такі між її творами треба нам зачислити до найчистіщих відгуків її духовости („Valse melancholique", „Phantasie impromptu", „Через море"). Кобилянська перша сотворила в нас свідомий тип жінки-артистки, жінки-поетки, жінки-естетки. Вона перша ввела в наше письменство творчі круги як інтегральні круги громадянства. Ціла „Царівна" напримір — це наче один-одинокий доказ на те, що коли суспільність

[1]) Див. гарно написану розвідку Ґ. Карпелєса: „Die polnische George Sand". (Lit. Wanderbuch, ст. 215—230).

не розвяже як слід проблєми відносин між вищою одиницею і громадянством, то поневоленим жертвам не буде ніколи кінця. Так усе й всюди — може за виїмком деяких перших оповідань — питання духовости для Кобилянської найважніщі. Тим то й не диво, що для всякого роду силуваних еротизмів саме в неї нема багато місця. Спокійні, зрівноважені жіночі вдачі виходять в неї краще й правдивіще ніж ті, що подумані нею як вдачі пристрасні (Тетяна). Софія і Марта („Valse melancholique") напримір більш вдатні ніж Ганнуся, або й сама Наталка у всіх сценах з Орядином та Хорватом. Марко не виходить ніде так гарно, як у хвилях своєї самотної артистичної туги. Так само сильніще змальовані спокійний Михайло та його тиха любка Анна, які багато краще захоплюють читача ніж пристрасна Рахира та її Сава. Оттут Кобилянська в найдальшій відсталі від Володимира Винниченка і, можна сказати, що коли творчість Винниченка це у нас наймогутніщий революційний крик змислової стихії в людині, то творчість Кобилянської — це величава скарга поневоленої духовости модерної людини. Оттаке поставлення справи вияснить нам також врешті те, чому творчости Кобилянської не можна ніяк підводити під шабльони фільософії Фрідріха Ніцше.

Кобилянська, правда, залюбки наводить цілі вискази з Ніцше, тут і там навіть в німецькім оригіналі. Але при тім мусимо звернути увагу на те, що всі ті вислови мають темою справу вищого образования духовости. Ніде вона не наводить таких слів з творів Ф. Ніцше, які обоснували-б цю трохи розлаяну фільософію його „надлюдини", тоб-то тої дужої аморальної „бестії", яка, мовляв, тоді найщасливіща, коли позбудеться з душі всякого милосердя та в силі топтати все, що їй попаде під ноги на дорозі життя.

Ні — наша письменниця такої фільософії не виявляє ніде. Навпаки — й найменший її нарис, як ось її прегарне „Мати Божа", „Осінню", або яка небудь із зібраних тут пятьох воєнних начерків: „Сниться" ..., „Василка", „Юда", „Лист засудженого вояка", „Лісова мати", виявляє таку глибоку любов до людини без огляду на те, чи це артистична одиниця чи тільки проста мужицька дитина, що вона пригадує нам спасенну гуманність великих письменниць Франції та Скандинавії. І аж чудно бачити, що та сама Кобилянська, яка так рішучо протиставить своїх аристократів духа, своїх артистів, животінню буденщини, що отже саме вона так прегарно вміє малювати — мужицьке життя і мужиків! Але тут вона прегарно сходиться з авторкою „Індіяни". Як Жорж Занд залюбки й чудово змальовувала мужицьке життя, бо саме тут добачала повну первісність, щирість та стихійність людської духовости, значить прикмети, які так дуже хотілося їй перенести на гнилий ґрунт традиційної сальонової брехні, — так і Кобилянська дає з туги за первісністю великого вольного почування величаві малюнки нашого мужицтва. Її „Земля" лишиться навіть попри свої хиби в другій части одним з найкращих творів

у нашім письменстві, одною з пропамятних спроб малювати величч мужицтва з глибин тої непорочної первісної сили існування, що пливе з всетворчої землі. Що це значить, зрозуміємо найкраще, коли пригадаємо собі темні, горесно безпросвітні, хоч високоталановиті малюнки Василя Стефаника, або вчитаємося глибше у Франкове „В поті чола". І така-ж сама туга за первісністю почування в її останніх глибинах, бо вже там, де життя розвивається поза межами людської сьвідомости — кермує Кобилянською, коли вона рисує свої геніяльні малюнки природи. Дерево, птах, цвіт, звір — для Кобилянської передовсім живучі індивідуа, досконалі в своїм роді, „непорочно первісні", як сказала-б Жорж Занд. І тому Кобилянська уподоблює їх так приманливо, з таким зрозумінням, що почуваємо тут весь чар, цілу красу поезії. Як благородні дерева страдають, коли люде рубають ліс („Битва"), як ласкава худоба служить добрим господарям, як любить їх та тужить за ними („Земля"), як звірі самотно страдають („Земля"), те все вичуває Кобилянська так глибоко, що скаля її чуття й собі досягає джерел первісности. А хто забуде намальовані нею „Рожі"? Або це озеро в лісі? Або ті дві чайки, що перелітають море? Або опис тої зимової ночи під голим небом? І десятки инших малюнків природи, вичутих найтоншими нервами найтоншої артистичної душі. А її культ музики? Але високо культурна артистка в неї не губиться ніколи в гордовитих мріях гордовитої самоти. У мріях гордовитого відчуження від своєї суспільности. Кобилянська в усіх своїх творах — велика патріотка, вірна доч рідної України. А теплий промінь тої любови, того співчування з замученим народом паде й на ці короткі восьмі оповідання нашої письменниці, яка вже ранше, між иншим в романі „Земля", доказала своїми малюнками з життя касарні, з яким хистом уміє розмальовувати руїни життя, що їх запровинює Молох мілітаризму.

Так усі ті тонкости й ніжности, ціла ця творча 35-літня, самотна мандрівка Кобилянської за великою красою та за великим визволенням — нині увінчані великим, оконечним успіхом, опромінені ореолом слави. Справді — повна терня була служба безсердешній самоті, але в тій самоті заяснів для вірної її поклоннички діядем — царівни духа. Тихою ходою завершеного життя наближається Ольга Кобилянська до блаженних вершин останнього, найкращого ідеалу своєї творчости. А ми повні вдяки й любови дожидати мемо ще дальших дарунків її духа.

Др. Остап Грицай.

Сниться...

(Воєнний нарис.)

(Пристань з мущинами, від яких несуться голоси нерівними хвилями, то вище то нижче...)

Ми ще не в дорозі до повороту; ще не скінчили. Ми ще *йдемо*. В гору, а там і в долину. Не чуєте? Одні вдираються муравлями на скали, сторожать, сіють арматними ядрами; а долинами копошаться враз з кіньми, з розірваною землею другі. Инші знов клубляться кривавою масою і не підоймаються більше. Ще инші позаховувалися бурсуками в нори... між лісною деревиною, що усипляє їх в голоді й холоді своїм довічним шумом, стрясаючи на них святочну одіж, білий иней, а з тим надихує і вічний сон, доки не подеревіють на раннім або північнім морозі, стоячи на чатах. Тут під побілілою від инею смеречиною, там невеликою громадкою, волочучися крізь снігову імлу, насилу, щоб обопільно з ворогом стрінутися... і поглянути на себе дикими, ненависними поглядами... а відтак... Але нащо вам це все знати?

Одним словом — ми ще не готові.

Але — ми вернемося, ми вернемося.

Як все втихне, влетить між нас білий кінь без сідла й їздця, з розірваними в поспіху, а від бурхливого дихання закровавленими ніздрями й піднявши голову в гору — заірже... Ми вернемося... Скільки? Побачите.

І не всі ми враз прийдемо.

І не однаковим кроком. І не одною дорогою.

Ах, не одною дорогою і не однаковим кроком.

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

Коли ми прощалися і відходили, чула земля на собі силу, відвагу, жвавість і рівні кроки; чула неначе *один* крок. Всі ми були як *один; одна* цілість, *одна* цінність. А земля тоді була ще чорна або й зелена, вкрита хиба золотистими або й зеленими коверцями й килимами. Нагодована нашими руками, пещена нашою дбайливістю, огрівана нашою любовю... Але ми вернемося, ми вернемося, лише ми ще не готові. Ще є в нас якась сила, ще вона дійствує — не чуєте нас?...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Не чуєте нас?

Напружіть ваш зір, насторошіть ваші вуха, а переконаєтеся, скільки нас ще є...

Будьте терпеливі, — не перебивайте нам; плач задержіть в собі. А зітхання й молитви не посилайте навздогін за нами. Вони нам перешкоджають і з гробниці серця камінь відвалюють... Або ні, моліться за нас... моліться... десь... Христос... він є... змореною тінню волочиться... за богато праці... може з ніг святих валиться... або... або стріли з оружжя, прости Господи..., впрост під *небеса* несе... *Земля-ж розрита!!* Що хвилі пащу роззявляє... пити хоче... — — — — — — *білого коня... дожидається...*

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

* * *

(Пристань з жінками й дітьми, що виглядають своїх мужів, батьків і братів.)

Всі заслонюють очі руками, бо якась кровава ясність разить їх зір. Худі, змарнілі, пообдирані, постарілі постаті, осяяні крівавим світлом сонця, що клониться до заходу й от-от, здається, зникне з обрію, а замість себе пішле мраку, що, як звичайно, тут же... оповиває все в свої сірі серпанки.

Чи не вертаються ще вони? Питаються їх уста, серця..., як ще довго ждати їм? Раз, і другий раз, ба й четвертий вже раз опало листя з дерев, знов зазеленіло, і знов білість снігова покрила все. А *їх* все нема, нема і нема. І молили й благали, служби гуртами по церквах наймали. Мовчки ждали, потішаючись хиба нічними снами, привидами мужів, батьків і братів, що ніби десь здалека... з поля, з ровів, зпоміж скель сунули на них з вихуділими обличчями, з божевільними очима, що бачили червоні страхіття війни, немов понадгризувані дикими звірями, з роззявленими ранами на тілі, одні без рук, другі без ніг, кульгаючи, спотикаючись, падаючи й знов підіймаючись... — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

— Хто нам ріллю обробить і засіє? Вона все ще не орана! — жалілися, перекидуючися між собою словами ніби камінням, так якось твердо таї тупо, і усміхаючись чудним, мовби послідним усміхом.

— Вона вже поорана й полита та чорна земля, — загуло щось у воздусі глухо, — без рук ваших чоловіків, батьків і братів...

— — — — — — — — — — — — — — —

Грім якоїсь потужної сили заревів понад їх головами й понісся в даль, полишаючи жах і зойк між жінками й дітьми:

— Вже можна з неї збирати і сійбу. Не догадуєтеся?...

— Так, так, догадуємося...

— Одіж забрали, тіло обсіло чорне вороння мухою, а кости, одні білі кости... остались нам. Вдовам, сиротам, а там і землі...

— — — — — — — — — — — — — — — —

(По часі, знов ті самі, знова благання.)

— Вертайтеся вже!! — залунав з усіх грудей одностайний поклик і станув. — Вертайтеся!

І разом з тим почалося штовхання дітей, що тиснулися до матерів, тут несміло, там упорчиво, і плакали, домагаючися хліба. Обмерзлі, почервонілі, дрібні пястуки притискали до очей, били матерів в плечі, визиваючи їх грубими словами, караючи за голодові терпіння і за нетоплені хати.

— Ми скажемо татові, скажемо! — грозили деякі, викривляючися і проклинаючи своїх матерів, що відверталися від них і шукали завзято очима далечінь. — А-я... скажемо *все*. Ми не такі, як ви гадаєте — і знаємо *все*.

І про те, про що ви мовчите.

Дарма, що вижидаєте їх з *тамтої* сторони.

Ваші очі звернені як на образах до гори, заповняєте церкви... зачиняючи нас дома в голоді й холоді, щоби ми не бігли за вами — і нічого не знали. *Скажемо все.*

— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

* * *

(Пристань мужеська, оповита клубами диму, закутана в темряву, крізь яку тут і там виблискує вогонь... зближається і віддаляється від пристані жіночої.)

Вас нетерплячка огортає?

Бо і в нас вона ржою вїлася.

Чи то *ми* творимо час? Що ми є? Колись ми *були*, була минувшина й сучасність, казки миру були, не життя.

Тепер нас згортають як розсипане сміття ... і де нас дінуть? Але цего вам не треба знати. Так. Не треба знати, куда нас позаганяли..., що значить *далека* дорога. То в один нас кут пересувають, то в другий... І кидають кости ненависти між нас, щоби ми троїлися ними, щоби мучилися гадками про вас і про те, що застанемо, як вернемося до дому. Зпід ніг нам грунт виривають....

Скована *словами* в цілість і присягою — ми себе розважаємо.

Не чуєте наших співів здалека? Здалека... здалека, де вовки нас окружають, коли нас дошками прикривають, землею пересипують, щоб могли почерез них і другі переходити.

Ми ще не готові.

І як же так скоро?

Білий кінь коло нас ще не станув, радісно не заіржав, добру вість не приносив.

Ми ж не крилаті птахи, щоб збитись висотою. Тут і земля не та, що в нас. По одній стороні червоні маки на ній процвитають, рови заповняють, могили прикрашають, — з другої вона вічним снігом покрита. І сюди нас висилають, щоб ми степи заповняли... гей, гей жінки... ще й як заповняли! Ніхто з нас відти не поверне... як дійде... А хто поверне... маревом перед вами стане. Кости свої зложити до вас прийде... білий волос показати... Мову свою загубить. Замерзлою сніжинкою впаде слово, заким до вашого вуха дійде...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ми, очікувані вами, не можемо ще вертати. Богато з нас *новим* кроком іде. Поволі, поволі, *одною* ногою, з глухим стуком милиць і костурів, обміняних за колишнє чародійне, блискуче оружжя.

Новим кроком...

Ми ще не вернемося скоро.

Ще не дожидайтеся нас.

Ще листя не опало в останнє з високої деревини.

Ще очі молодих борців ясні й уста їх не кривляться від зневіри. Не бачили того, що бачимо й бачили ми, передвчасно постарілі старці, — але *вам* не треба цего знати. *Ви*, ви знаєте що инше. Ви, вірні матері синів, героїв своїх, нетерпеливі сестри, молоді жінки й цвитучі дівчата!

Дожидайтеся нас! Вам не гірше, нам не ліпше. Дожидайтеся!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Вслухуйтеся в гук гармат і в те, що за ними миттю слідкує. Заповняє воздух.

Це рвуться струни.

Ті, що нас з вами вязали й ті, що вас до нас тягнули.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

А ви мовчіть поети-птахи! Звертайтеся до неба й землю цілуйте. Хай не тяжить вона нам на зранених грудях..., бо ми вернемося, вернемося до вас, лиш ще пождіть часок...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

* * *

(Пристань з жінками, дітьми й старцями. Над ними в воздусі гуркіт гармат, а містом вулицями сховалася мовчанка; уриваний віддих страху літає. Здавлені сльози пробиваються з очей, а побілілі уста жінок й дітей відмикаються майже несвідомо, щоб пропустити зойк ляку й розпуки.)

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Думали, *вже* настане конець, бо дерева наново обновляли листя, — а воно знова, знова потрясає землею.

А що *там*, на протилежній стороні, діється, — хто це знає?

Гадки чорними питаннями снуються по головах.

- Діти, мовчіть, не пищіть все: хліба! Відки ж ми його возьмемо? Пождіть. *Раз* батьки пречінь вернуться!

(Діти): Батьки не вертаються! Ми не хочемо так довго ждати. Хліба! Мамо, хліба! А ні, ми підемо до *них* в найми!

— *Зрадники* прокляті... *зрадники в зародку*... чи на те ми вас годували своєю кровю?... Спамятайтеся!

(Плачі й ридання): Мамо, хліба! Лише хліба!...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Високорослі колись, тепер похилені старці здіймають грізно худощаві руки з грубими пястуками, що нагадують затвердлі, чорні грудки землі, і махають ними кудись в далечінь:

— Вертайтеся, сини й внуки наші! Вертайтеся, герої, щоби слід *по собі* на землі *своїй* оставити!

А відтак, станувши в малий, тісний гурток, прислухувалися, як один із них про щось півголосом говорив:

— Раз було, — оповідав, — колись давно-давно одно славне племя. І був в нього, кажуть, звичай чудний. Раз в рік виходила кожда жінка чи дівчина на базар (деякі кажуть, що перед брами міста або перед святиню богині) і там м. сіла вижидаючи стояти доти, доки не надійшов який чужинець, що, бажаючи її, кидав їй золото в подолок. За ним *мусіла* вона йти.

Той гріш-золото був святий і віддавався потім богині. А вона могла по всему вертатися до дому.

— Браття, — додав похмурно, закінчуючи своє оповідання, — ми не є славне племя, а жіноцтво наше, чи жертвується воно *святиням?*

І звертаючися обличчям до далекої пристані мужеської, кликав в супроводі инших голосів:

— Вертайтеся, сини й внуки наші, вертайтеся браття і герої, щоб слід по собі на своїй землі оставити!

— На своїй землі оставити, — відчулося ледви чутним відгомоном і згубилося, мов хвиля розплилася в просторі моря.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

* * *

(З пристані мужеської.)

Ми вернемося, батьки й приятелі наші, колишні сторожі наші, вчителі добра й любови! Ми вернемося, — але ще ми сліпі й не бачимо стежки, що до дому веде; ще йдемо ми напомацки... Веде нас одна надія.

Ми не мертві.

Ми будемо.

Чернівці, 2. лютня 1917.

Василка.

(Новеля.)

Було це сім років перед війною. Максим лагодився до Канади. Послідної ночі перед відїздом приснився йому сон.

Іде він ніби своїм полем . . . і шукає свої межі межи полями других газдів, — і не годен віднайти її. А його поле і поля тих других людей, то така рівнина, та так щиро з небом в далі стикається, що гадаєш: зайдеш тамтуди, то й діткнешся божого неба. Та — ага — коли не так. Не так воно є, як чоловік гадає, а так, як Господь святий зарядить. Шукає Максим своїм оком межу, котру так добре знає, як свою від праці поорану руку, — а тут нараз глип, от що його око зобачає. Звідти, де звичайно стикається небо з землею і ніби витаються, коли сонце на показ всім виринає, звідти висуваються тепер величезні клуби диму і так спішно садять, оден по другім, і все те суне впрост на поля. На поля, кажу. Садять, одні в гору аж під небеса якоюсь чорною гадюкою, а другі клуби котяться зміїним рухом по полях. Що це має бути? Як це не має бути добре, то це наднесе щось несамовите. Та . . . гадайте собі: от вже й іде. Он з тих клубів як указується біла коняка. Без сідла . . . довга . . . шию простягнула на два лікті. Сама худа . . . зпоміж ребер неначе від кулі . . . витікає кров — писок відімкнула, і рже тужно, лячно, і хитаючись жене кудись. Клуби диму за нею. Поле, то вже не поле, то не рілля, то не зелень на ній колишеться, то не свіжо зорана земля божа . . . то якісь висохлі скиби, одна більша від другої, рови не рови . . . пустиня . . . чи що це?

Збудився Максим. Збудився на зорях і встав. Не будив ще зараз жінку, бо до пізна з дітьми поралася. Двойко їх було в нього: Дмитро старшенький і мала Анничка. Вийшов на двір, заглянув до стайні, кинув худобині паші, напоїв, обійшов тричі свою хату, стайню, хлівець, малу стодільчину, обмився, перебрався і входить в хату. На порозі стрічає його Василка, жінка його люба.

— Максиме — каже — ти чого так рано зірвався? Ще тобі час в дорогу.

— Не міг спати довше.

— Чому?

— А тому і тому — каже — і розповів сон. Майся на осторожности жінко, — каже — аби ти не зазнала якої кривди!

— Через що?

— Та он, через поле.

— А-я?

— Та дивися. У сні я не міг межу нашого поля віднайти. Дим тай дим садив звідкись, доки не висадив з себе якусь білу, худу, підстрілену коняку, що тужно ржучи кудись бігла. Може пана свого згубила. Мені стало банно, і я збудився.

Василка усміхнулася на силу і показала свої рівні, білі зуби:

— Мені не до сміху, Максиме! Та це якесь таке чудне, що ти оповідаєш. Гадай на що инше. Ти їдеш, а я сама з дітьми лишаюся. Хоч не на довго ти їдеш, як кажеш, — а два, три роки, все таки ні два, ні три дні . . . За межу не журися. Я її зубами держати буду. Та є тут і фамілія твоя, що посвідчить, як би її хотів хто заорати.

— Фамілія! Яка там фамілія? Стара тета тай її син коло неї, — чи вони годні по судах та термінах ходити? Сегодня, як спаде на тебе біда, то й спаде. Та ти пиши мені, жінко! Пиши всю вірну правду, не скривай переді мною ні добра ні зла. Що Бог дасть. . . .

— *Ти* пиши, Максиме! — відказала вона і нараз втерла верхом руки очі.

— Буду, Василко! Цить, не плач! Як буду добру роботу мати і добру плату, пішлю гроші — то й буде моє писання до тебе. Але ти пиши, за діти, за худобу, за роботу і *як* будеш газдувати без мене. Все пиши. Нічого не забувай. Стару собаку дозирай, бо в ночі, як ти спиш, вона чуває. Сеї ночі, жінко, як ти вже сильно спала, вона завила так тяжко . . . так жалібно . . . що мені до серця туск підступив, — а у сні відтак та біла' підстрілена коняка — тай я вже не спав.

За годину попращався.

Подався на дорогу до сусіднього села, звідки мав з кількома иншими знакомими, що з них два вже були в Канаді, відїжджати за море.

Він ішов прудко вперед, аби жаль, котрий стискав йому груди, не запанував над ним, тай щоби жінці, котру любив щиро, не продовжати муки. Коли прийшов на місце, де мусіли розходитися — він станув і здоймив капелюх:

— Василко! — сказав нараз стисненим голосом.

— Кажи, Максиме! — відповіла і притиснула ширинку до очей.

— Всіляко буває, Василко! . . .

Вона глянула на нього, а з очей плили сльози.

— *Не забувай на дітей* . . . будь їм *рівно* добра!.. Вона зрозуміла його.

— Діти не просяться самі на світ, жінко!...

Вона зойкнула в голос і припала до його грудей:

— Ти таке мені говориш, чоловіче? На таке я в тебе заслужила?

— Я лиш так жінко . . . не бануй! . . Я лиш *кажу*, що всіляко буває. Я можу вмерти. Це я на *такий* раз кажу. Бувай здорова, і вертайся до них . . . *моя Анничка*. . . .

І урвав. Здержуваний жаль бухнув сильним плачем з його грудей. Він майже трутив від себе жінку, що заносилася від плачу, відтак підоймив з землі капелюх, що випав був йому з рук, затиснув його мов пяним рухом на чоло і пішов.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Молода жінка ще кілька разів оглядалася за чоловіком. Вони любилися щиро і жили з собою завсіди в мирі і злагоді. Хоч не були богаті, але й не терпіли недостатку. Працювали запопадливо і помаленьку зачали дороблюватися. Послідного року купив Максим свіжий кусник поля, що межував з його невеличким садом, а що готових грошей в нього не було, а худобу жалкував продавати, мусів в банку задовжитися на пару соток. Щоби скорше позбутися довгу, рішився за порадою добрих приятелів виїхати на кілька років до Канади, заробити там грошей, а відтак вернутися до дому і остатися вже на все на рідній шматинці землі. Василка зразу тому опиралася. Чогож аж за море на заробок їхати? Заким перепливеш воду, можеш і життям заплатити. Вода то не суша. І ще *яка* вода, як оповідають. Можна і тут, в рідним краю, якимсь чином добути тих потрібних грошей; настоювала на тім, щоби продати одну корову. „Дасть Бог, діждемося другої" — повтаряла. А він обставав при своїм. Наважився їхати — і її слова не бралися його слуху. Все торочив своє, доки не згодилася.

І от і пішов.

Верталася плачучи. Так їй жаль було того її Максима, так жаль, наче-б не мала його більше в життю бачити. Хто то вигадав якусь ту Канаду, що тягнула людей до себе як вудка рибу?

Недалеко воріт стрінули її діти. Малий Дмитрик, що доглянув її перший і біг проти неї, а за ним двома роками молодша Анничка.

— А де татко? — кликав Дмитрик здалека — де татко? Вже в місті?

— Вже в місті, — сказала слабим голосом. — Вже в місті, — і стиснула зуби, щоби не бухнути новим плачем. — А-я!

Забрала діти з собою і ввійшла на подвірря. Проти них простягався на передних лабах і скалив зуби, вигавкуючи, старий сторож Таркуш:

— Дай, дай, дай, — брехав напів утішно, напів нетерпеливо, звертаючись до ґаздині дому — дай, дай!

— Дам, дам — відповіла вона, гладячи вірну звірюку по голові, — дам . . . вам всім. Всім, що до одного, ніхто з вас не зазнає кривди. . . . Цить, цить!

І всі троє зникли в хаті.

— — — — — — — — — — — — — — — —

З того часу минуло шість років. У хаті Василки все в порядку, все в ладі, чисто, харно; худібки в стайні примножилося. З молодої, стрункої, подібної до дівчини жінки виробилася по-

важна, сильна, робуча газдиня. Повна енергії і рішучости, звертала особливо на себе увагу своїми ясними, сталевої барви очима, що так допитливо вміли спочивати на тих, що вступали в її хату, чи чужі, чи знакомі. З тими очима треба було неначе числитися,— инакше її гарне, біле, широке чоло вміло хмаритися, і то так невмолимо, що ставало ніяково від тих морщин, а надто коли і її уста до того отвиралися, червоні, без усміху, і заговорили.

Максим писав, посилав гроші, рік за роком минав, — але сам ще не вертав. Дмитрикові йшло вже на десятий рочок, а мала Анничка стала розумною дівчиною і нераз ставала матері при навальній роботі в пригоді. Обоє діти були гарно ховані і материне серце нераз з потаїної радости мов поширялося на згадку, що як не цего року, . . . то другого . . . верне вже Максим і побачить свої діти . . . . Дмитрика свого, на котрого дув, мов на мушку, і Анничку, свою пестійку, . . . мудру і сердечну дитину, що з очей вичитувала кожду думку мамі або і другим, що приступали до неї і просили в неї якої дрібної услуги. Так; та Анничка, ніби маленька мати, мала бачність на все, коли мама виходила з хати і полишала на її і Дмитрикову десятилїтню головку все своє майно. Але Василка не часто покидала свою хату. Не було часу; хиба в неділю до церкви або часами і до недалекого міста, щоб там продати дещо з господарства і за ті гроші або прикупити щось до хати, або зложити їх в панотця, котрий відсилав їх до щадничої каси. Довг в банку був вже давно виплачений, і Василка закупила на бажання мужа вже й другий шмат землі . . . і оброблювала його своїми руками. Лиш Максим затягав все з поворотом до дому. . . . Ще зо три місяці — писав все — ще зо пять . . . ще зо чотири, а відтак поверне вже зівсім, — бо тамошня праця важка, день в день заїдає його сили і зачинає вже на добре в крижах обзиватися, Так писав, аж доки не перестали доходити до неї його листи. Через що? Василка не знала. Розвідувалася в жінок, що так як і вона мали чоловіків за морем. Один з них писав раз невиразним письмом до своєї жінки, що мабуть скоро вернеться до дому, — лишень жде ще на Максима, котрий з підприємцем поїхав до М. розсаджувати динамітом якусь скалу, що буцімто стояла на заваді будові зелізничої дороги. Стільки було всього.

Час минав і минав. Весна уступала літові, літо осені, — а Максим не вертав і звісток не посилав. Василка почала гризтися. Ночами обминав її сон, Максим привиджувався їй мертвим . . . вона плакала, молилася і зачала панотцеві давати на служби, з щирим бажанням в душі, щоб Господь освітив його розум і наклонив до повороту. Дома — що правда — її руки працювали за двоїх . . . її голова думала за двоїх, — але Бог був свідком, як важко було їй иноді на душі. Особливо пізною, похмурою осінню, — або зимою. Раз, що чоловік, то чоловік; на дворі фуфела, заметільниця, що здається, наче вітер, перетканий снігом, і мороз ось-ось роз-

тріскає шиби в вікні, хату змете, а собака на дворі бреше, вис — иноді здається, просто з ланца рветься, щоб не допустити когось чи чогось до хати, — а ти жінко, хоч тобі душа з ляку завмирає, втихомирюй сполохані діти на печі, затягай на себе кожух і лізь темної ночі в сніг по коліна, пекучому морозові на стрічу — і роззирайся на всі сторони, чи не підсувається яка мара потайки до стайні, стодоли... або хоч би і до самої хати...

Ей, Господи!

Тай настала і війна.

Настала і заколихала світом.

Землю рвуть, розривають, — аж зілляли її кровю. Тоді було вже добре. Тоді і трупом покрило землю і заскавуліло повсюди. Людським, собачим і гарматним голосом. Пленталося і простріленого доволі. Пленталося сюди і туди. Білі і чорні і карі кінські мари — і падали тяжко на землю.

Ночами висувалися зірки дрожачими цяточками на небосклін, а місяць ховався до половини за рівне, темне пасмо хмар. Бував блідий.

Коли цілком утихало, зліталося чорне вороння і спускалося квапно на землю.

— — — — — — — — — — — — — — —

В такий час зайшла до мене одного разу Василка. Оповідала про свої діти, господарство, про Максима, що, здається, через війну не міг вернутися, а вкінці про страшний час, що настав на світі. Про війну й ворогів. Кождий зазнав горя, надивився на червону кров і давав жертви. Забув про себе, хиба що плакав, коли побачив те, чого не бачив досі. Страшні каліцтва. Цего одного давала суто ненаситна війна на довгі, довгі літа. А відтак розповідала вона з перервами такі переживання.

„В нашім селі Ш. стояли торік вороги — Москалі. Один наш жовнір, на імя Іван Ротенчук, драгун, переховувався в одної жінки, і на мене випало, що я носила йому туди харчі. Там робили вороги ревізію, але його не найшли. Він потім прийшов до мене й питався, чи не міг би перебути в мене пару день. Я надумалася і сказала:

— Буду тебе скривати, доки *наші* не прийдуть і доки зможу.

В мене було сіно назад хати коло притули, й там я його заклала. Доки було тепло, він сидів там, а коли постуденіло, я сказала:

— Ходім до хати, будемо копати схованку під ліжком.

Дітям я наказала, щоби мовчали:

— Це наш вояк, діти! — навчала я їх. Як би його Москалі зловили, то розстріляли би.

Та діти мені на те таке відповіли:

— Як це може бути наш вояк, коли в селі є Москалі??

— Вони його завоювали, діти, — кажу їм, — він від них втік і хоче тут переховатися, доки наші не вернуться.

Тоді діти, поміркувавши (Дмитрикові було десять а Анничці вісім років) і спитали:

— А як Москалі прийдуть і будуть питатися?

— То кажіть на той раз, що це ваш татко. По правді, то він під Станіславовом попався Москалям в неволю, але по дорозі в Росію вирвався їм з рук, перебрався по цивільному, відтак по руськи й перекрався сюда.

— Як нам це казати, мамо, коли наш татко в Канаді?

— Дмитре! То є вояк, то що инше й тому ми мусимо казати, що то наш татко.

Дмитрик застановився і врешті так він як і Анничка обіцялись мовчати. А хлопчина ще додав статочно:

— Як так, то треба мовчати, аби наш цар мав богато вояків і побив Москалів.

Дмитрик то цілий батько. Все щось думає, як що раз придумає, то любо послухати.

Відтак Іван заліз в свою яму під постіль. Коли Москалів не було близько, він сидів у хаті й виходив часами на божий світ; а як зявлялися — ліз в яму.

Одного разу його застали в хаті й сказали до мене:

— От і гарно. Твій газда дома, а не на війні? Чому не на війні?

— Він глухий — кажу я.

Москаль навмисне пробує до нього говорити.

— Кричіть до нього дужче, бо він не чує! — кажу я.

І приступаючи до нього та дотикаючись його, кличу йому в ухо:

— Ади, чоловіче, салдат говорить.

А він отворив рот тай каже: Г—а? Тай звертаючись до Москаля, просить:

— Кричіть дужче, бо я не чую.

— От і гарно, що ви дома, — відповів той.

Відтак вже більше до нього не говорив. Діти мовчали, наче води в рот набрали, а коли Москаль вийшов з хати, вони сміялися. Пізніще солдати приходили на кватиру, але я не пускала. Двері держала все зачинені. Коли мені було потрібно чого в селі або в місті, я виходила, наказуючи остро дітям дверей не відчиняти, щоб, не дай Боже, який Москаль не вбіг в середину.

Одної днини підійшли Москалі під двері і стали добуватися, грюкаючи та наказуючи відчинити.

— Мами нема дома, — відповів Дмитрик, — ми не отворимо, бо ви ще щось вкрадете.

Я була дома тай сховалася. Пішли Москалі до сусідів, а там їм сказали, що я уніятка, що в мене Москалів на кватирі нема, але що я *мушу* дома бути. Прийшли з сокирою під хату другий раз і казали дітям отворити двері, бо — грозили: „зараз порубаємо". Я вскочила до другої хати, а дітям казала отворити двері. Діти отворили. Москалі увійшли до хати й питають:

— Де мама?

— Ми не знаємо, де мама! — а знали добре, що я була в хаті.

Тоді один з них сказав:

— Коби вона лиш прийшла! Що то в неї такий розум? Скрізь є солдати на кватирі, а в неї аби не було?

На те я таки зараз увійшла в хату й сказала:

— Що це тут за комендант, що на мене так остро виговорює? Котрий такий великий, питаю щераз?

Він відповів:

— Чому ти нікого не пускаєш на кватиру?

А я кажу:

— Я маю, як самі видите, двоє малих дітей і не сиджу все дома. Я боюся, що мене обкрадуть. Одну мою знакому обікрали, а я того боюся.

Тоді він прискочив до мене з сокирою і хотів вдарити. Другий солдат вхопив його за сокиру й каже:

— Лиши бабу, вона щиру правду каже. Один лайдак найдеться в селі, що обкраде, а вона того боїться.

Я йому на то сказала:

— Як комендант дасть вас на кватиру, а мені що пропаде, тоді я знаю, кому скаржитися.

Потім вони вже по доброму говорили. Прийшов ще й якийсь фельфебер і дав мені трьох людий на кватиру. Їм наказував:

— Не кивайте баби, ані не беріть від неї нічого; вона того боїться.

А до мене звертаючись, сказав:

— Коли тобі що пропаде, або вони будуть що брати, тоді прийди до мене.

Назначені на кватиру солдати пішли по свої річі, і в хаті стало тихо. Тоді я дала схованому воякові Іванові грубі, теплі пачі, великий кожух, дві ковдрі й подушку тай вислала його до стайні на під у сіно. Там він ховався перед Москалями.

Як нікого не було дома, він ввійде до хати, загріється і наїсться. Часом я сама ходила кликати його до хати. Тоді одно з дітей сидить при однім вікні, а друге при другім і вартують, щоби ніхто не зайшов сам в хату. „Як хто буде зближатися", — кажу я їм, — „то ви кличте, щоб я сама вийшла проти чужого". І так вбіжить бувало до хати, я дам йому їсти, а діти все сидять у вікон на сторожі.

Потому, як настали великі морози, я пішла до мами, два кільометри від нашої хати. Ішла самим одним полем, аби ніхто не видів, а сніг сипав і сипав, поле пусте, лише денеде перелетить який ворон — і більш нічо. Аж зайшла — і розсказала.

„Мамо, він не годен довше сидіти в стайні на сіні. Обмерзне. Що робити? Давайте раду!"

Тоді мама надумалися і кажуть:

— Біда, Василко. Від тебе він мусить забратися. До мене на кватиру нікого не дають, рідко коли й так хто заходить; приведи його сюди й нехай сидить у баби.

На таке я вернулася до дому, а другої днини перебрала його по жіночому. Дала йому свою сорочку, спідницю, зробила кирпу на голові, завила в хустку, вгорнула в малий і великий кожух, дала йому свої малі черевики й повела над вечір до мами.

Ідемо дорогою. Проти нас, мов з землі, виринуло кілька Москалів. Вони нас стримали. Жартують. Під нами земля горить. Мене зачіпають — я відштовхуюся. Його хапають за груди, гадають, що жінка.

— Лишіть її, — крикнула я люто, відтручуючи ворога, — не видите, зуби її болять... гадаєте, комусь дурниці в голові? Агі, вона з ранку світа з болю не бачить, говорити не година — а ви!!

Тоді вони стали розпитувати: куда йдете, та відки йдете. А я кажу:

— У тамтім селі є доктор. Ми ходили до нього, аби дав що від зубів. Тепер вертаємося до дому.

І з тим дали вони вже нам спокій, а других ми, Богу дякувати, не здибали. Мама його на якийсь час приняли, але незадовго він мусів знов вертатися до моєї хати:

— Так ліпше; — казали мама, — раз тут, раз там.

Москалі, що були в мене на кватирі, його ніколи не бачили. Але коли він вернувся назад до мене, то один кватирант з сусідньої хати заздрів одного разу, як він переходив подвіррям до стайні й зараз кликнув до мене:

— Що то за один, що зайшов до стайні? Він не подобає на солдата, лише на шпіона.

— Не говоріть таке страшне, пане, бо то війна, — відповіла я йому. Мене ваші солдати можуть тепер і на Сибір забрати.

Коли мої кватиранти прийшли з ліса, де рубали дрова, то зараз запитalися, входячи в хату:

— Хазяйко, у вас є якийсь салдат?

— Нема, — кажу, — крім вас нікого.

— Ади, — кажуть вони, — камрати виділи, як до тебе до стайні зайшов якийсь шпіон.

Коли мене сусідський кватирант питався, що то за чоловік зайшов до мене до стайні та що то певно мусить бути шпіон, я зараз сказала Іванові, щоби йшов до Максимової сестри:

— Тут, — кажу йому, — може ревізія впасти, коли вони так переговорюються, — і буде нам біда.

Мої кватиранти щось перешіптувалися між собою, а відтак один зпоміж них обізвався:

— Гай солдати, ходім, будемо бачити, чи то правда, що в стайні хтось сховався.

— Зайшли туди, а на під бояться йти, бо то вже добре стемніло. Я побігла до хати, взяла свічку, засвітила й подаючи їм, кажу:

— Лізьте і дивіться добре за тим шпіоном!

А вони полізли на під, роззираються скрізь по сіні, ба ще й дюгають, чи нема кого під сподом, — а *його* нема.

— Ади, нема нікого, — сказали й зійшли.

А діти мої, ті дорогі діти мої, мовчали тихо, не відімкнувши губи ні на словечко одно. Анничка моя... вона водила лиш очицями своїми з білого личка по всіх..., але слова жадного не промовила, — а слаба вже була. Ой Господи!

— — — — — — — — — — — — — — — —

Я цілий рік ходила чорна з безсоння, аж мене люде не пізнавали; а чотири місяці голова мене боліла як день так ніч. Я вже ніколи не спала. Бувало щось стукне, а я ціла стрясуся і гадаю: ох, вже знов ідуть Москалі. Бо й як ні? Треба було — гадайте собі — і їсти йому нести й варити, а тут воріг дивиться тобі в руки. Так я зісохла, що аж до московського лікаря мусіла ходити. Він мені сказав:

Жінко, ти мусиш спати, випочати, бо твоя хороба з безсоння і з якоїсь жури й грижі.

І дав мені порошки якісь на сон і від голови. Дай йому Боже здоровля, від них мені полекшало

Зате Анничка не могла прийти до здоровля. Вона зачала слабувати, ще заким Іван прийшов до нашої хати. Перестудилася, як в мене на кватирі стояло наше військо. Тоді жовніри спали в великій хаті по одній стороні, а я з дітьми в хатчині по другій стороні. В тій малій кімнаті була велика діра в однім куті — й продув спалив моїй Анничці легкі. Тепер вона, хоч хора, все таки рівно однаково вартувала над Іваном, коли він в нас переховувався. Лишень чотирнацять днів перед смертю не година вже була його пильнувати. Як в нашім селі стояло наше військо і її лічили австрійські лікарі, то було їй ліпше, а як московські, то знов гіршало.

За той час, як Іван сидів у сестри мого чоловіка, зайшов туди й другий такий як він, що втік вже з самої Росії. Так вони оба сиділи вкупі, а я їх годувала. Отже-ж підозріли мої кватиранти-москалі, що я туди ходила і їсти носила.

Питали:

— Кому носиш їсти?

А я кажу:

Вона, цебто Максимова сестра, тепер в злиднях, грошей не побирає, корова в неї лиш одна й не доїться тепер, то я, що зварю, то відношу і їй. Як наше військо було, вона гроші за чоловіка свого, що був на війні, побирала й мені давала. А тепер дивіть, як є!

Вони лиш сказали:

— Гай, гай, нехай і так.

Відтак я вже вистерігалася, аби мене не виділи. Вони часто ходили в ліс рубати дрова, а я *йому* сказала:

— Коли їх в хаті не буде, я кину утиральник на паркан, а ти дивися зпід ліса (ліс був не дуже далеко від хати сестри мого чоловіка) й приходи та наїшся . . . і підеш знов.

Так він приходив. Наївся, брав собі харч на вечер, а я вже не ходила. Припочивала по трохи. І не довідалися Москалі нічого, а за якийсь час пішли з моєї кватирі. Тоді він знов вернувся до дому. Як бувало хто надійде, то найде завсіди двері замкнені, а як хто таки набивається, він іде в яму під постіль, а я тоді вже пускаю в хату.

Через нього я поклала в хаті підлогу, щоби він мав сховок під постіллю. Як би не та підлога, хто знає, чи він міг би так довго прятатися перед Москалями. Коли я її клала, мене питалися солдати, нащо мені підлоги. „Так тепліше", — відповіла я.

Саме в той час, як я клала підлогу, прийшла до мене якась тета з Т. і просилася на ніч. Я не впустила в хату, бо там був Іван. Пізніще її син здибав мене на дорозі і питався:

— Чому, — каже, — не впустила ти мою маму в хату, не приняла її на нічліг? Кажи, ти родила тоді дитину?

Гадайте собі, що я тоді мала, чого то мені не приходилося вислухувати! Та я лише відповіла;

— Чому? Я вам скажу, але мовчіть з тетою. Не кажіть нікому. Я клала в хаті підлогу з *військових дощок*. Коли люде розвідаються, що я так робила, то як наше військо вернеться, зачнуть люде про все доносити і зосмішать мені хату. Стануть дошки з хати забирати. От, чому. Та мовчіть, прошу Вас!

Тоді він успокоївся і пішов.

У сусіди були також Москалі на кватирі. Одного разу побіг Іван до потока по воду. Один Москаль сусідський, що його добачив, вернувшись до хати, каже:

— А он, у тої хазяйки є якийсь такий високий хазяїн . . ., відай вернувся її муж з Канади.

Сусідова жінка прибігла як стій до мене подивитися і спитати:

— Вернувся Максим з Канади?

А я кажу:

— І-гі, гі . . . Де?

— Таже Москаль казав, що видів, як воду ніс.

А я знов:

— То, — кажу, — хлопець Ґеорґішин.

А вона:

— А-я? А він чого прийшов до тебе, Василко?

Я:

— Він мені свиню возив до С . . . ри на продаж, а я йому не заплатила, бо не мала дрібних. Тепер він прийшов упомина-

тися. Я-ж йому не покажу, де гроші стоять. Тому попросила, щоби побіг по воду, а я тимчасом витягнула гроші й дала. Не могла перед ним показувати сховок; бо одним боком побачить, а другим зайде й вкраде. Таке моє сусідко, от що!

Це було в великий піст.

Москалі дали вже мені спокій. Коли Іван часом виходив на двір, а де який Москаль показався, діти лиш одно на друге глипнули, і бігли остерігати:

Татку, сховайтеся, бо мама не може все до вас забігати, аби Москаль не побачив.

І так він сидів, то в хаті, то на сіні, то в окопі у стайні під ногами корови, так без супокою жив, рівно як я тай діти. Тимчасом моя дитина, Анничка моя, розслабла ще дужче й саме в дві неділі по Великодні померла...

Послідньої ночі перед смертю він зо мною вартував коло моєї Аннички. Виліз з окопа зпід корови (там було ще ліпше як у хаті) і ляг коло неї на землю, щоби подати їй свічку, як би я заспала. А мені каже:

— Ти спи; давно вже не спала, то що з тебе буде?

Вікна позабивав, аби ніхто до хати не зазирав.

І так ми сидимо й вартуємо обоє.

Я глянула знов на дитину — не говорю вже про свій жаль — а їй слинка з рота йде.

— Ти хочеш водички, Анничко? — питаюся, — і беру її на руки й даю воду й лікарство. Але вона не хотіла. Тоді засвітив він свічку, дав мені, а я всунула її дитині в руку. І тут, коли дитина конала і я плакала й Дмитрик плакав, — в тій хвилі мого великого жалю увиділа я нараз сивого чоловіка над дитиною як би у воздусі й почула слова:

— *Не плач, бо воно в мене в ясности.*

Мама чоловіка вийшла з другої хати й взяла від мене з рук дитину, а він каже:

— Не плач. Не видиш, воно янголятко. Йому вже ліпше...

Відтак випровадив мене на двір, бо мій жаль був такий великий, що мені трохи серце не пукло. Та як я подумала, ні, від хвилі, коли я почула ніби з себе ніби від того чоловіка: „Не плач, бо воно буде в ясности“ — мені стало лекше.

Він сам також гірко плакав, але про те мене все упоминав:

— Не плач, — казав, — дозирай другу дитину. Далі врешті, як ти заслабнеш, то хто буде наді мною сторожити?

Коли Анничка упокоїлася (а було це вже перед днинкою), він пішов полями під ліс по мою маму. Я знов пішла другої днини до Ч. просити панотця Б., щоби похоронив дитину, а мама осталася дома. Коли люде зачали заходити до хати, де лежала померша, він сидів ще в окопі. Як я вернулася з Ч. до дому (а було це вже вечером), то застала в хаті повно людей. Іван пішов до стайні й там сидів. Моя мама понесла йому їсти

Він казав:

— Я, мамо, вже їсти не годен; як нема тої дитини, що менє пазила, дозирала, — я не годен їсти!

І тут знов сплакав гірко:

— Кажіть *їй*, нехай вона їсть!

Мені їсти давали, а я їсти не могла, бо мені серце краялося за моєю дитиною, що я не знала, де я стою. Лиш коли я пішла до сусіди, то вже там уснула. З хати люде поросходилися, а він і моя мама аж до раня сиділи коло дитини . . .

Коли я рано вернулася до дому, він, як давніш, знов сховався. Я пішла знов до Ч., щоби ще дещо докупити, і шукала всюди фіри, щоби панотця до похорону привезти, тай вернулася аж темним вечером до дому. Застала знов повну хату людей. Питаюся мами, чи давала Іванові їсти. Мама каже:

— Давала, але він не хоче їсти, лиш все над чимось думає.

Пішла я сама до нього й питаю:

— Чому ти, чоловіче, не їш? Захорієш; а в окопі тяжко слабому лежати.

Тоді він попоїв трохи.

Моя мама пішла до дому й обіцялася прийти аж зраня.

Він мені казав:

— Ти сиди в хаті, доки люде будуть, а я ляжу спати.

Я згодилася. Він ляг спати, а я сиділа до пів до першої по опівночі. Коли люде поросходилися, я пішла його збудити. Він прийшов до хати:

— Он там є молоко, хліб, — бери та їж, бо тепер я ляжу.

Я лягла в двох кожухах, узута, бо тої ночі був мороз, а він на мене накинув ще ковдру й кожух — і я заснула — — —

Нараз збудили мене якісь голоси. Я підняла голову й розираюся, а то повна хата козаків. Тоді я почала з усеї сили кричати, хоть голос з переляку насилу добувався з горла:

— Що то? Що то є? Що тільки війська в хаті?

Я думала, що то ревізія, коли тілько козаків набилося до мене.

— Не кричи! — відповів хтось з гурту. — Не кричи! Чи є в тебе Австріяк?

— Нема! — кажу.

Московський капітан обізвався:

— Може то твій хазяїн? Йому нічого не буде, лиш ти скажи. Є, чи нема? Він лиш піде до Росії.

— Пане, нема! Нема!!

— Ми тебе або повісимо або розстріляємо, як не скажеш правди, — погрозив капітан.

— Стріляйте мене, вішайте мене — кричала я знов, — а в мене нема жадного Австріяка!

— А що буде, коли ми його найдемо? — спитав знов капітан.

— Пане! — відповіла я. — Я тепер дурна, бо я свою дитину втратила.

А капітан питається:

А ти не виділа, чи не ходили й коло других сусідів Австріяки? Кажи правду, а ми їх вже самі зловимо; вони плентаються від часу до часу по дорозі.

Я знов:

— Я жадних Австріяків не виділа.

Ой ти — *ти* добра зволоч! Ми вже знаємо, не бійся!

Тоді я вже вмовкла.

Коли я спала, а Москалі добувалися до дверей, він, не знаючи, що з собою зробити, сховався в хоромах під міхами. По розмові зі мною Москалі пішли на під шукати „Австріяка". Навкруги хати стояла сторожа, аби не втік, а в хаті також було повно козаків. Коли його один козак найшов під міхами, скричав на других, аби стріляли, вистріливши сам перший, аж Іванові шапка з голови злетіла. Витягнувши його опісля на двір, дюгнули так сильно в бік, що він з болю аж скорчився.

Відтак звернулися до мене:

— А що — нема Австріяка?

А я кричала:

— Люде, що ви робите? Я маю одного мерця в хаті, а ви ще одного хочете зробити?!

Тоді капітан мені сказав:

— *А видиш?* Не варт же тебе повісити? Ти ж казала, що *нема* Австріяка, — а тепер . . . сама поміркуй . . .

А я кажу:

— Пане! Тепер моя хата як корчма! На лаві лежить мертвець, то кождий увійде, хто хоче.

Він мені на те:

— А нащо ти йому кожух дала?

А я йому:

— Боже милий! Як Бог взяв мою дитину милу, то най чорт бере й кожух! А я салдата мушу до хати приймити, бо як я його не прийму й не дам йому послідний кусник хліба, то він може мене в кождій хвилі підпалити.

Відтак казали мені отворити стайню. Ідучи туди, я так дуже плакала та руки ломала, що всі Москалі зглядалися на мене. Побачивши його на дворі, як стояв між ними, мов смерть блідий, я майже умліла.

І питалися його, де гвер.

— Пане! — відповів, — як мене ваші салдати ймили, то все від мене забрали.

Мені казали, аби я дала який ремінь, щоби йому руки звязати: я мала, але не хотіла дати, бо мені жаль було. Та був на дручках недалеко хати дріт напнятий, що білля на нім висіло;

той дріт вони врубали й йому руки назад звязали, що такі сині від того стали як шпильки. А я, Боже, як я руки ломала, як голосила й кричала:

— Боже! що то *цеї ночи* мене покарало, що хочуть мене й з другою дитиною розлучити?

Це я навмисне так голосила, аби він догадався, *що* має говорити, *коли* в мою хату *увійшов*.

І справді. Москалі прискочили до нього з запитанням, коли він прийшов до хати. Він відповів:

— Може була перша або пів до першої, як я прийшов (а вони його о другій зловили).

Вони знов:

Ти не спав ще?

А він:

— Ні, — каже, — ще не спав.

Вони знов:

Відки ти прийшов?

Він:

— З другого села.

А вони:

— Як називається те село?

Він:

— Я, — каже, — знаю богато сіл — і оповідав про села десь аж під Галичиною.

А вони тягнуть далі:

Чого він прийшов сюди, чи він *знав* її, чи що?

Він:

— Він ішов лісом і побачив світло. Прийшов блище — дивиться . . . а там мертвець. Тоді він повернув до хати, бо знав, що на похоронах дають їсти. Він увійшов до хати, тут не було нікого; відтак прийшла хазяйка й дала йому їсти. І він таки не утікав, аж прийшла ревізія. (Та перша жінка, у котрої він зразу ховався, зрадила його: не мала супокою — може ревновала.) А він рад — говорив далі командантові . . . чи хто то був — що його взяли Москалі, — бо не буде мучитися, — а буде мати що їсти . . .

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Івана забрали до Ч. і там замкнули. Коли його туди забирали, казали Москалі людям і мені, що нас чекають *роки в Сибірі*. На таке я післала свого тата до одного шпіона, аби він за мене просив, щоби мене не брали до Росії. Шпіон лише сказав:

— Так, так, він перебував в хаті вашої доньки, а ви цього не знали?

— Я цього не знав, — сказав тато. — Відки? А й вона, донька моя, не знала, то ж молоде й ще дурне.

А шпіон знов:

— А я знаю все. Знаю, як він ще у першої тої жінки, Зойци, ховався, а до вашої доньки вже ходив. Я все знаю. І не лиш я, але й Москалі знають.

А далі сказав:

— Чому то донька ваша, Василка, *сама* до мене не прийшла? . . .

Тато прийшли до мене до дому і вповідають:

— Іди, — кажуть, — сама до того рогатого, він мене й слухати не хоче.

Другої днини рано я сама пішла до нього. Пішла й стала просити:

— Може би ви попросили за мене в тих панів, що мають силу, аби мене не карали й до Росії не брали. Я маю ще лишень одну-одніську дитину, — на кого я її лишу, як мене заберуть?

Саме на те надійшов той старший, що був при ревізії, і каже:

— От, у *цеї* жінки ми *того* вояка зловили.

А до мене звертаючися, спитав:

— Нащо ти ховала Австріяка?

На те я йому:

— Пане! Я сім років чоловіка не маю. Вже чотири роки, як нічого не пише. Видко, вже вмер. А *цього* я люблю, і він мене любить. Він не має жінки, і ми би були звінчалися. І ще він мені так казав: „Хоч би сиділи тут Москалі й довше, то все одно *нам* не було би добре, — бо наші Австріяки, як прийдуть, то мене або застрілять або в окопи поженуть — і ти рівно мене не будеш мати. А Москалі дуже добрі люди; як би мене взяли з собою до Росії, то би мені може й ліпше було. Вони добрі люди."

Але то все, що я йому наговорила, — не було правдою. Я мусіла крутити, аби Москалі не були на нас лихі й не збавили нас. Офіцер чи комендант так на те сказав:

— Любить Москалів . . . любить, — та нам оповідають люде, що ваші австрійські офіцери лишили гроші, і ви передержуєте його, бо він австрійський шпіон . . . от і все . . .

Я й цьому заперечила:

— Наші офіцери нам жадних грошей не лишали, і я цього чоловіка з любови годувала й укоивала; а він навіть і не дуже ховався, аби його Москалі не зловили.

Тоді той комендант і шпіон питають:

— Та дуже ти його любиш?

— Дуже . . . панове, так як своє серце. Дозвольте, аби я його хоть раз ще виділа.

Тут почали оба мущини реготатися:

— Ми знаємо, — каже комендант, — як то любов іде. І жаль мені тебе, що семий рік чоловіка не маєш, але . . . може . . .

може... і поможемо тобі що трохи. Лиш... бачиш... то буде коштувати... та не говори про те нікому. Ми їдемо до Ч., — а ти прийди сюди завтра рано.

Я прийшла другої днини зраня і застала лиш самого шпіона. Він мені сказав:

— Ти не кажи нікому, що я зроблю, бо тут за дві копійки цілу Росію продадуть; а тебе буде твоя справа 50 рублів коштувати, і нічого тобі не буде. Як би було замало тих гроший, то я зайду завтра рано до тебе, бо їду до офіцерів до Ч.

І справді прийшов рано і я дала йому ще 20 рублів, — тай що правда, не брали мене навіть і до протоколу. Івана ж зараз потім в три дні забрали до Росії. Я ішла з С... м і наздогонила його гень... аж у Ч. в лісі на горбі й ішла за ним аж до другого села, бо Москалі не позволяли на місці і в дорозі говорити. Коли вже можна було говорити, я дала йому сорочки й три хліби на дорогу та ще й скриночку медівників. А він мені сказав:

— Не журися. Я би втік, але не маю грошей

— Я тобі дам грошей, — кажу йому, — лиш як хочеш нашого царя боронити, — і зараз на руки дала йому 25 рублів.

Він сплакав і сказав:

— Боже, яка ти щира! Я втечу, аби там не знати що, і буду нашого царя боронити, доки мого здоровля, бо я знаю дуже добре, що в нашого царя живеться як у рідного тата. Я вже шість років в службі й не зазнав жадного лиха, лиш все добра; а в Росії таки не остануся, хиба би мене вбили.

На відхіднім я ще йому наказувала:

— Ти, чоловіче, не кури, не пускай грошi з димом, а як прийдеш в яке село, купи хліба, аби мав з чим утікати.

Він мене у всім послухав.

Коли його в Камінці П. посадили на залізницю, він скористав з першої нагоди тай втік разом з таким самим як він камратом, котрого Москалі також віднайшли, як укривався по селах. Козаки вихром гнали за ними, шукали, розпитували, але не зловили...

За чотирнацять днів вернулися.

Саме в опівночі, о дванацятій годині, прийшов Іван на моє обійстя. Ще як ми прощалися, я шепнула йому до вуха: „Як би Бог поміг тобі втекти, то закрадися до моєї хати так, аби тебе лиш одна птаха нічна виділа!“

Він так і зробив. Забився під стайню, а той *другий* пішов до другої жінки. Я його зразу не пізнала. Був по московськи перебраний і дуже чорний з лиця. Побачивши його під стайнею, я почала кричати:

— Що, — кажу, що то знов за Москаль прийшов? Хоче мене обікрасти?

Він не обзивався.

Тоді я приступила ближче, зачала приглядатися ліпше . . . дивлюсь . . . а то *він*.

Нагодувавши його в хаті, я йому кажу:

— Що будемо робити, коли наша хата в підозрінню? Мусиш наново направити сховок під ногами корови й туди лізти, щоби навіть дитина не знала, що ти тут.

Він знов послухав.

Нараз звалилося в село несподівано більш як тисяча козаків і розмістилися якраз в тім закутку, де була моя хата. Скрізь стало їх повно: і в хаті й на подвіррю, що не було куди й обернутися. Не на довго вони прийшли, а все таки було страшно. Від тепер я лиш одного пазила: щоб був хліб за хлібом в хаті. Так дозирала я його між ворогами, носила їду й все, що треба було, аби лише він з ями не виходив. Так просидів він там три тижні. Коли я доїла корову і його годувала тай через те мало молока приносила до хати, козаки говорили:

— Щось мало молока дає твоя корова.

— Мало, — кажу — й більш нічого.

Одного разу пішла я до С. продавати бички й стрітила там шпіона. Я його не пізнала, але він сам задержав мене:

— Жінко, — каже він мені, — чи ти здуріла, чи що з тобою? Нащо ти знов приймила в хату того *вояка*, що ми його в тебе відібрали?

— Я не знаю . . . я не виділа його . . ., — кажу (а тут мені коло серця аж млісно робиться), — ідіть і шукайте його собі. Коли його найдете, тоді зітніть мені голову!

Відтак з поворотом я поступила до одної парафіянки й попросила її, щоби перетримала його пару днів в себе, доки не відбудеться в мене ревізія.

— Дам тобі й їсти й грошей і що схочеш, — кажу, — лиш перетримай його, аби мене або його не стратили.

Третої днини була в мене справді ревізія. Я пішла в поле жати жито, що майже лягало до землі й просилося під серп, а Москалі прийшли й перевернули цілу хату. У сховку під ногами корови найшли його мапи й шкло. Ціле село знало, що в мене найшли мапи.

Я пішла до шпіона й почала плакати.

— А що, найшли мапи? — питається він.

А я відповідаю:

— Діти принесли з ліса. Як наші утікали, то полишали дещо, а діти понаходили, бо гралися в окопах. Що я винна?

— *Добре гралися!* — каже він. — *Ти* нічого не знала, а селом пішло як вогнем, що він знов у тебе в хаті. Гай, гай!

— Я клянуся, що нічого не знаю, — кажу.

А він знов:

— Та хоч його й нема, то мапи все таки в тебе найшли; будеш мати біду, Василко!

На таке я дала йому трицять рублів, і він казав, що мені нічого не буде. І так сталося.

Люде ходили від часу до часу до нього, до шпіона, і все підюджували та допитувалися в нього:

— Чи буде *їй* що? Чому Василці, — кажуть, — нема кари?

На те шпіон відказував:

— Пождіть, люде, пождіть, її *шість років* на Сибірі чекає . . . не журіться нею!

А я вчувши таке, пішла до нього й плачу:

— Тільки мене то грошей коштує, — і аби я пішла на шість років в Сибір? Пане, де правда?!

А він:

— Я вмисне так кажу, бо людям потрібно шось гризти. Якусь кістку . . . Тобі жаль?

І засміявся.

Тай так.

Тимчасом Іван сидів в тої жінки, і я йому їсти давала, що могла. По ревізії він назад прийшов до моєї хати. Коли Москалі відтягнулися, я йому все розповіла, що в селі діялося, — і ми обоє раділи.

Так це тягнулося, аж доки наші не надійшли.

Коли послідної днини перед відворотом Москалі шукали вже в моєї мами за Іваном і мапами і я це зачула, — мені нараз стало жовто перед очима, що я мало що з ніг не повалилася. Тепер я вже знала: й мене застрілять або повісять і його. Але не прийшли; їм не стало вже часу . . .

Стала я на дорозі, ідучи до мами, слаба, ні жива ні мертва, й думаю:

— Боже, як вже даси смерть, то хоч дай за нашого царя а не за Москаля. Полягло стільки війська, то нехай поляже й одна баба. Це за вітчину й за царя.

В послідній вже хвилі забіг Москаль і забрав корову. Та я виплакала в нього ту дорогу корову й післала її з чоловіком далеко в поле, відки лиш пестрою цяткою виднілася, — а сама стала хату стерегти.

Заховалася я в комірку від дороги — й слухаю. Може повернуться щераз Москалі. Ніхто перед ними не безпечний. Ніби відтягаються . . . а все ще навертають, щоб це або то захопити, або де з ким попращатися . . .

Ей Господи!

Так я слухала якийсь час, скулившися, та прикладала вухо до землі . . . може ліпше зачую те, що може ще настати. Нараз чую . . . щось — шур — і тихо, і знов — шур — і тихо! . . . Вийшла б — боюся. Боже . . . думаю, може то Москалі чигають на наших . . . і ось, ось . . . забють канони . . . Слухаю, які слова дійдуть до мене, — московські чи німецькі? . . .

Чую *німецькі* — наші!! Тоді я . . . Господи! — Кричати? Скакати? Це наші, наші прийшли — Іване!! . . .

Іван зголосився до наших і пішов знов у бій.

Деякі наші люде прискаржували мене перед нашим військом, будьто би я з Москалями змовлялася.

Коли я перед одним фельфебром жалувалася на те (а це не був Німець, ні, а свій таки чоловік), — він мені, не знаю чому, сказав:

— *Ти*, — каже, — *для царя вояка ховала, га? Для царя?* Ще й жалуєшся, — ти сяка . . . така! . . . Іди, звідки прийшла!!

В мене не було грошей . . . він це знав . . . тай так . . .

Плачучи я відійшла." — — —

Вимовляючи послідні слова, Василка мовчки обтерла верхом руки сльози.

— І що ж далі, Василко?

— Нічого.

В неї було повне горло сліз.

— Що з Іваном? . . .

— Та як кажу. Зголосився і пішов знов в огонь . . . і сталася Божа воля.

— Що?

Я підняла голову знад своїх паперів і глянула на молоду жінку. Так вона ніколи не говорила. Таким тоном . . . ні. Її обличчя набрало мов камяного виразу, очі були в діл спущені, руки звисали по боках.

— Що сталося?

— Божа воля. Попав у полон.

— До кого?

— *До Москалів*. Він їм був сужений.

— Вернеться, Василко . . .

Вона скривила уста й не сказала нічого, лиш попращалася.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Якось по двох роках знов мене відвідала. Це було на другу Богородицю. Вона прийшла з другими людьми на відпуст.

Споважніла, ніби ціле її колишнє життям переповнене єство успокоїлося. Лице змарніло, набрало якоїсь темности й мов з бронзу вирізблене визирало з білого рантуха. Очі задумчиво бігали по людях . . . питали . . .

Оповідала. Тут і там усміхаючись, оповідала, як проживала. Дмитрик ріс і лишився з бабунею в хаті на господарстві, бо вона мусіла цього року на відпуст піти. Так поклала собі в гадку . . .

— Добре їй газдувалося?

— Добре. Чому ні. Вона щаслива, що може знов свою роботу робити. Як би не земля, та не та праця, та не худоба, та хата, — вона би давно з розуму зійшла . . .

— Від Максима з Канади не було вістки?

— Від нього самого ні. Але панотець розвідувався і прийшла відомість, що він помер. Якусь скалу, писали, розсаджували динамітом, щоб могла туди переходити залізниця, він був там робітником, — і одного разу і його й того пана, що провадив роботу й ще кількох инших . . . висадило в воздух. Лиш руки його, писали, віднайшли. Від других — то ногу . . . то голову . . . то знов шмати тіла, — як на війні. І то все.

Я замовкла на хвилину, а вона зітхнула.

— — — — — — — — — — — — — — — —

— А від Івана не маєш вістки?

— Раз була.

— Відки?

— Далеко на Сибір загнали. Дуже далеко. Один, що втік відти, але не був з ним разом, оповідав, будьто би там така студінь, що заким одно слово сказане до другого дійде, то паде замерзлою крупинкою на землю.

— Тай більш нічого?

— Нічого. Хто годен все переказати? І ще оповідав, що ночі дуже страшні.

— Так.

— Страшні й глубокі, кажуть. Ніби одна другої держиться. Ніби з вічної безодні виростають. Літо коротке, й лиш на те, щоб себе пооглядати та синє на небі побачити. Відтак сонце очі примикає. Нам тут добре . . . кажуть.

— Добре, Василко . . .

Мовчанка.

Вона перебирала несмілими руками волічку коло своєї барвної крайки й задумалася.

— *Літом ще добре*, — сказала нараз, наче вернулася звідкись гадками, — роблю в полі, коло хати (вона тепер в мене наново пошита), полю, білю, тчу . . . Жіночої роботи доста, вона не лягає до спочинку, як кажуть. І слава Господу, що доста. Але зимою, — ох, як сумно иноді.

— В тебе дитина, Дмитрик.

— Це щастя моє. Це одно, що Бог ще мені оставив . . . а то б . . . Вечером, що в зимі так зараня робиться, я пряду. Навяжу куделю . . . повну, аж хати зпоза неї не бачу — й пряду.

— Я вас не виджу, мамко, зпоза куделі, — каже Дмитрик, — заверніть до мене головку.

— А-я . . . синку.

— Бо я вас хочу видіти; я не хочу, аби ви плакали . . . Татко в небі, самі ви казали, не плачте!

— А-я. Так тобі здається.

— Иноді чоловік заплаче, — звернулася до мене оправдуючись. Або співаю . . . а малий слухає, доки не засне . . . Як засне, я слухаю. От, так вже навчилася з *того* часу все но-

чами надслухувати. Часом котресь з худоби в стайні зариче . . . й мені стає лячно . . . Дрож проходить мені тілом. Воно якесь таке віще . . . може *хтось іде*, гадаю. Часом собака завиє, часом вітер загуде в комині; . . . тоді стає лячно. Стає *все* перед душею. Не дай, Господи, ніколи вдруге війну переживати . . . Встаю, кладу куделю в кут . . . і молюся . . . „Слава тобі, Господи, що ти є“, — кажу . . .

Чернівці, 22. січня 1922. р.

Юда.

В Карпатах.

Дома, себ то в своїй малій хлопській хатці, лишив він в одній половині хору жінку, в другій свою молоду невістку з малим унуком. Иого одинокий син пішов на війну і йому треба про все дбати.

Це тяжко.

Він сам має слабі ноги, а гори вимагають молодших сил. Але він ходить всюди сам.

Ах, Господи, як це все сталось! Пекло, що аж ледви гори не ревуть. Тиша гір і лісів чує, чого ніколи не чула. Грім гармат, вистріли поодиноко і гуртом. Часто відбивається від стін немов призивання на поміч. А як прийдеш туди — тихо, або тільки булькоче потік там в долині, або налякана вивірка спинається по сосновім пні скоро як блискавка, або самі гори немов зворушені, якби це не їх діло було шуміти, снити і колихатися.

Він виходить частіще. Часто ранком і в вечері, а як коли то і в ніч. Як вимагає того хата, або маржина[1]) його сина.

— Там поза горами є торговиця, де він купує, чого треба. На дорозі туди чи сюди, на шпилю він відпочиває, курить свою люльку, думає про свого сина, свою ниву і ще про дещо та шкандибає дальше. — Дуже радо виходить він вечером, тоді він не гаїть часу. Ночі ясні. Нераз можна було би полічити всі зорі на небі... на цім святім небі, що лиш одно лишалось, на що можна покладати надію...

Світало. Маржині треба неодмінно соли. Ах, ця маржина! Відколи Андрій пішов, стала вона нужденна, особливо від недавнього часу. Його оборіг[2]) стоїть там далеко на горі, треба сіно здалека носити, а це для нього дуже тяжко. А коли він тільки ввійде в стайню, всі звернуть свої голови до нього, глянуть немов питають: „Де той, хто нам їсти носив частіще і більше, ніж ти. Той, хто нас гонив до жерела. До цього жерела, що майже з шумом вибризкує зі скал; де мили ми морди в піні води і пили... ах, що це за розкіш була!“

На початку грудня 1914. року не було ще снігу в горах поблизу колиби[3]). Тільки пізніще почав він звільна падати, коли

[1]) Худоба.
[2]) Накриття на чотирьох стовпах, під яким гуцули складають своє сіно.
[3]) Землянка дроворубів-гуцулів.

він одного инесвого ранку вертав з торговиці і ніс сіль для своєї маржини, щоб дати їй полизати, як дітям ласощів. Тут затримала його рота російських салдатів. Переляканий хотів він її обминути, але вже було запізно. Вона його затримала. Один з неї, певне комендант, поставив йому питання, де находиться австрійське військо.

Він не знає, він справді не знає, — тільки він це повинен був знати — напирав на нього неприятель.

Ні, він цього не знає.

Засміялись.

Один глянув на другого і засміявся.

„Ти зараз будеш знати . . .“ сказав той, хто здавався комендантом, високий на зріст і суворий з лиця.

„Я не знаю“ — змагався хлоп, котрому зі страху перед неприятельським військом виступив піт на чоло. Звідкіля він це може знати. Він сидів в своїй хаті, що тепер подібна до сироти, відколи син покинув її, працював в ній і біля неї, доглядав маржини і овець, був разом і господарем і наймитом. Не знає навіть, де тепер його син, — звідкіляж він може знати, де загалом находиться військо. Він тільки хлоп, що не знає ні читати, ні писати. Він не знає нічого . . . нічого . . . нехай же його панове лишать в спокою, йому треба зійти з гори і дати маржині соли, бо вона вже довго оскомиться без неї, але мусіла все наново чекати соли, бо він мав купити перед тим другі необхідні річи.

Чи вони вірили йому, чи ні . . . хто це може знати; вони взяли його між себе і давали йому гроші, щоб тільки сказав, де находиться військо.

„Що за дурний хлоп із тебе“ — сказав один з середини, „що вдаєш дурніщого, ніж ти є? Не затримуй нас і себе довше, тільки скажи, де ваше військо, і тоді „пашол“. Як ти смієш нас так затримувати?“

З тими словами відділився він від роти і втиснув йому в руку кілька рублів, проти чого чоловік не опирався і не оглядаючи їх, всунув в свій черес.

„Пане, змилуйтеся наді мною, я нічого не знаю. Так як я не знаю, де находиться мій син, так само не знаю, де стоїть наше військо. Пустіть мене до дому, а я вам за це сердечно подякую. Дома мене жде хора жінка, маржина, котрої вигляд крає мені серце, бо їй, відколи пішов син, не так добре поводиться, як перед тим. Я вже старий, і мимо цього мушу сповняти найтяжчі роботи біля дому в стайні. Молодої невістки не можна торкати, — вона свому чоловікові незабаром дасть, як Бог поможе, сина. Ай! хто знає мою журбу і клопіт, хто знає також моє горе“ — говорив він і склонився покірно перед неприятелем.

„Але ти це знаєш, що ваше військо десь мусіло піти,“ — запитав знову той, чий голос наводив на нього страх і, як йому здавалось, зраджував команданта.

„Так пане.“

„А ще знаєш ти, чого вас учили, як ви маєте заховуватись супроти нас, коли ми прийдемо до вашого краю і будемо чогось від вас вимагати“.

„Я нічого не знаю, пане! Я мешкаю нижче, проти долини, тільки з моїми домівниками сам самісенький і, як я вже сказав, нічого не знаю“.

„А так! а гроші брати знаєш?“ сказав великий і погрозив нагайкою.

„Візьміть ваші гроші назад і пустіть мене!“ говорив ображений чоловік і вже хотів виймати рублі з череса.

„Диви, диви на нього, він хоче з нами гратися, сукин син! Коли ти нам зараз не скажеш, де ваше військо, ми з тобою жартувати не будемо. Раз, два: і висиш на гиляці. Зрозумів? Гроші сховай і купи собі хліба, бо так виглядаєш, наче місяць нічого не їв. Ти отже нічого не знаєш, як вам приказано з нами обходитись, коли ми прийдемо до вашого краю?“

Чоловік впялився з перестрахом в бесідника і не знав, що відповісти.

„Слухати маєш! Розумієш? Сліпо і без заперечення“ — говорив бесідник нетерпляче. „Слухати — бачиш?“. І він показав, як перше, на галузу ялиці по другий бік дороги, що вела через гору і тепер, покрита снігом, лише декому була знана.

„Я нічого не знаю“ каже чоловік, думає про свою жінку, свою невістку, котру лишив йому його син в заставу, що він вернеться. „Ви, батьку, дасте відповідь на тім світі за мою жінку, коли вона у вас не знайде рихту[1]), а моя дитина умре з голоду, якби я не вернувся до дому.“

„Ні! — Дайте мені спокій, добрі панове. Звідкіля я маю знати?“

Тоді дав командант кільком кінним знак; двоє з них жваво зіскочило зі своїх коней, зірвали з тіла кожух і почали його бити своїми нагайками. Він кричав і плакав, він просив, падав до ніг, що він нічого не знає, нехай змилуються над ним! Через його сорочку почала проступати кров, лице также було кріваве від ударів.

„Я не знаю, де наше військо“ — кричав він. „Ніхто мені цього не казав. Я бачив тільки кількох жовнірів. Чотири, може шість було, вони ішли кудись, я бачив здалеку. Але більше я нічого не знаю. Бог мені свідком, що нічого“.

„Так. Чотири, шість, кажеш. І це кажеш ти доперва тепер. Іди зараз з нами і покажи, в якій це було околиці. На тобі ще два рублі“. Гроші всунули йому за черес, а він тимчасом обтирав кров з лиця своїм довгим рукавом від сорочки і надягав кожух.

[1]) Правди.

„Так. На право, чи на ліво“? — запитав той, хто виглядав комендантом.

„Мої ласкаві панове, мені треба до дому, я несу сіль для маржини. Також купив я дечого иншого для дому. Мене там чекають. Моя жінка хора і лежить на печі, відколи син пішов на війну. Позвольте, нехай іду своєю дорогою. Ах, ти Боже мій, ти бачиш моє горе“!

І він хотів відлучитись від неприятеля. Але це нічого не помогло.

Його взяли в середину й він з боязни перед новими ударами дибуляє між салдатами в роті і звертає наспіпо в ліс на право. То тут то там спадає їм на голову сніг з галузок. Ліс нині наче зачарований, такий гарний. Тиша в нім панує. Спокій, глубина немов принукою чоловіка щораз то більше в глуб, щоби служити принукою для неприятеля. Так пройшло досить багато часу. Мужва іде — трап, трап . . . Галузки ломляться, дехто лає і сварить, але всі ідуть в гору. То глубина ліса вабить і вабить, то тиша і спокій ділають так незвичайно добре. Раптом — „Стій“! Всі стають як один. Стріл, звідкіля? Всі оглядаються. Очі всіх звертаються на чоловіка. Він дивиться на них, вони на нього. Здається ніхто не дихає. Тихо, тихо. Свято. Раптом закашлтло щось, може 500 ступнів нижче від них. „Пст“! кладе комендант палець на уста, „це — австрійська патруля.“ Шестеро людей жде на снігу. З одного разу лунають вистріли. Ніхто їх не рахує. Четверо людей падає, двоє вискакують як олені і зникають. — Одну мить мертве мовчання. Але зараз потім підіймається гамір голосів як з басових струн. Щораз сильніще і дикіще. Декілька людей біжить за втікачами, декілька оглядає лежачих. Вони мертві. Невідклично мертві. Між тим комендант сердиться, що не було більше війська, тільки шестеро людей. Рота ставляється як перше в ряди, затримує чоловіка зі собою та йде дальше. „Ошуканче“! — чує чоловік звернені до себе слова, „ти знаєш, де ваше військо. Говорити, говориш добре, але неправду. Марш дальше!“

Чоловік шкандибав в останнім ряді, напів оглушений страхом і болем — до того стережений зі всіх боків; про утечу нічого було й думати. „Неси мені лопату“ — сказав один із жовнірів останнього ряду, що несли на щось із собою лопати. Він мовчки взяв і поніс. Хід — не приведи Господи нікому такого ходу.

Так ішли може з пів години, коли повз них на весь дух пробігла російська патруля, щось закричала і побігла далі. Рота вернулася і машерувала перелякана. „А ти, сукин-сину, іди, звідкіля прийшов;“ — закричав до нього комендант знов — „але за кару, що взяв у нас гроші і обдурив, іди туди, де впала ваша патруля, і поховай її. Але вважай-же, — як ти цього не зробиш, ми знайдемо твою хату. Ні один жовнір не повинен лежати зверха. Ти не повинен відси піти, аж поки не скінчиш своєї роботи, хоч би це було навіть до завтра. А тепер „пашол“.

Трап, трап по землі і по снігу, трап, трап, по дереві і сухих гиляках, щораз тихіще і дальше, щораз невиразніще. Нарешті тиша.

Чоловік, що дивився їм в слід немов божевільний, спершися на лопату, відразу стрепенувся. Він перехрестився, немов яке лихо його минуло, і обернувся йти. З початку пішов в ліс, де лежало чотири трупи, котрі він мусів поховати перше, ніж іти до дому. Тепер, на маєш! нехотячи став він убійцею чотирьох душ. Гей, гей, батьку! Гей, гей, матінко!... Прийдіть і викопайте йому гріб. Чотири рази глубший, ніж гроби тих, що полягли, і що сповняли лиш те, чого від них вимагали обовязок і вірність; вони чесно полягли! тут в лісі найдуть спокій. Він їх поховає й згодом поставить над ними хрест. Він, що тільки один знає, як те все було.

Він копав і земля подавалася. Вона не дуже ще замерзла. Иней на галузках смерек ворушився часом від його рухів і падав на нього то тут то там без звуку. Він тяжко працював. Він повинен бути радий, що живий вирвався. Що скажуть жінка, невістка й унук, коли він стане перед ними з закрівавленою сорочкою і напухлим лицем? З ним трапилось нещастя, якого не траплялось ні з ким з його предків, і навіть ні з ким в селі до цього часу Так, хвалити Бога, що хоч принаймі втік з душею. І однак, чого йому було так невимовно тяжко на душі? Прецінь небезпека минула.

Так, небезпека минула — але... чи він справді видав що неприятелеві, нараз спало йому на думку питання. Він цього не знав. Патруля це ще не військо. Це тільки припадок, що вони її стрінули, бо він бачив декілька австрійських жовнірів дуже рано, як виходив з дому, здалека в протилежнім майже напрямі. Крім цього його мучили неприятелі, били його тіло і скалічене лице горіло як вогонь, подекуди ще йшла кров. А тих пару рублів, що йому силою втиснули в руку і що він їх взяв, понесе до панотця і запитає, що йому з ними робити, може відправити поминальну Службу Божу за чотирьох, що впали в бою. Або може просити панотця, щоби був ласкав відправити Службу Божу за його сина, хай поверне живий і нескалічений до дому. Панотцеві также все скаже. Все, до найменчих подробиць. Але тепер не сміє звідси відійти, поки всі чотири мерці не будуть поховані. Він це їм винен, щось говорило йому.

Хотів їх разом в два гроби вложити, а іменно — два нині, два завтра. Длятого не переставати, не спочивати, тільки працювати; може также статись, що неприятель завтра сюди прийде і погляне, а тоді... і його потрясла думка про козаків...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Він поглянув на чотирьох мерців. Двох лежало боком, один горілиць, а четвертий, що видимо був поцілений з заду, лицем до землі.

Щось немов його підганяло. Часом розгинався, зітхав і стирав зіпріле чоло рукавом. В його грудях щеміло дивне зворушення. Нещастя. Нещастя його нині не покидало, дома ждав його нетерпеливий погляд синової маржини, майже чув її тужне ревіння. Мабуть, там щось сталось, щось таке, що йому навіть не снилось. Він попав в руки неприятеля. Говорив це, чого сам по собі не сказав би ніколи ні за яку ціну. Тепер має при собі неприятельські гроші, гарні блискучі гроші, що починають його турбувати, а що найгірше, мусів бути свідком, як полягло четверо його земляків. Мусів „за кару" копати гроби і ховати трупи. „Боже, Боже! Чому Ти цього хотів? Чому це сталось? Що доброго з цього вийде? Доброго або злого. І коли би навіть... якеж це буде добро? Поля, ниви будуть знищені. Вони непривичні, щоб їх кровю напувати. *Ниви, ниви! Гей, гей!*" — щось кричало в його грудях — „чиї руки будуть вас обробляти? Яке збіжжя буде на вас хвилюватись?" З такими і подібними розпучливими думками копав дальше.

При копанню поглядав часом на чотирьох мерців, і довше, ніж того хотів, затримувався його погляд на тому, котрий лежав ниць.

Але тому, що цей нічим від других з поверховости не відріжнявся, копав він дальше. Копав майже гарячково. Чоловік, що лежав ниць, спонукував його квапитись. Чому? Для чого? неясно промайнуло в його душі. Неприятель нині не прийде та не погляне. Незадовго стане смеркати. Так, скорше, скорше; треба скоро копати, скоро скінчити гріб. Як найшвидше поховати мерців. А потім — до дому! Як сказано, він копав майже гарячково. Вже положив двох перших мерців, що лежали ближче нього... Він їх, як двох братів, прикопав, положивши їм на груди руки навхрест. Він почував себе немов поєднаним з Богом або з чимсь иншим. Що це було, не знав. Так йому було на серці, немов би яке добро учинив, однак не надовго. Коли перший гріб присипав, відійшов, щоби спочити і після того йти до дому. Думка про маржину всетаки витискалася понад всім, що він почував. Йому здавалося не один раз, немов чує, як вона реве за його плечима. З початку близько, потім також й здалека. Вже встав, щоби піти геть, але раптом щось змусило його повернути голову. Він це зробив, і несвідомо, наче слухаючи внутрішнього, невідкличного приказу, шукало його око нововикопаного гробу між деревами. Не здаючи собі ясно справи, чому,— прошибло його почування, що мусить оглянути гріб. Разом з тим почував, що він його не побачить ізза дерев, ізза покритих инеєм галуз, однак стежив за ним між конарами.[1])

Ні, він не побачив нічого. Нехай, як хоче, сюди туди стежить, не побачить новонасипаного гробу і двох цих, що під ним спочивають.

[1]) Грубі галузи від пня.

Стояв і вагався.

Він вже скінчив свою роботу; двох, як він собі наперед постановив, уже спочивало в землі. Завтра зробить теж саме з останніми двома. Отже може тепер спокійно вертати до дому. Вже робить кілька кроків наперед, але знов стає. Не може дальше йти. Щось його затримує. Нехай буде, що хоче, він мусить раз глянути на гріб, чи все в порядку... чи все... він сам не знає, що... так, чи все так є, як повинно бути. Сплюнув крізь зуби далеко від себе, повернувся рішучо і звернув у ліс. Тиша і спокій огорнули його. Тиша, якої не зауважив дві-три години перед тим. Він пішов в глубину, де лежало двох непохованих ще мерців і також свіжий гріб. Мусить щераз глянути. Ще туди лиш кілька кроків. З очима, зверненими в бік гробу, приходить все ближче і ближче. Так, — це свіжо висипана могила. Під нею лежать дві молоді жертви. Він оглядає її ще хвилину. Нараз, не будучи цілком свідомий цього, відчуває, як його очі щось немов приковує до двох мерців, що лежать недалеко. Один, що лежить боком, має спокійні молоді риси, а другий, що лежить ниць, — що з другим? Він має щось в собі (його лиця не видно)... у плечах... у волоссі... у шиї, щось, що будить у його серці тугу, страх. Так це все веліло йому коротеньку хвилину, таку ледве помітну, проминаючу хвилину затремтіти. Почуття, перемішане з жалем і втіхою, прошибло його та майже рівночасно сам у себе втягнув свій зір. Це все діялося мить. Передчуття... спогад, і разом з цим його думки полетіли в його стайню, немов вигляд чоловіка, якого не міг бачити з лиця, відводить його думки з якоїсь причини в сторону маржини, що німо, цілими годинами, глядить і жде на нього. Нараз ступає він вперед. Того несвідомий, що він цього хоче. Але він це робить. Йде до обох мерців. Його погляд спокійно пробігає по тім, що лежить боком, а з нього перескакує нагло на зверненого до землі. Вціплюється в нього і йому дивно на душі. Ці плечі, ця шия... це волосся, це все пригадує йому когось. Кого? Та почування його неясне, як і враження в ту мить. Він нічого не знає, і навіть це забув, що нині з ним трапилось. Ні про що не думає, тільки замість того приссався своїми очима в полеглого. Чи його відвернути, положити на взнак? Ні. Він це зробить завтра. Тепер треба йому йти. Між тим може він ще жиє. Ах, що йому досі ще ані разу не впало на думку зробити це і поглянути. Також і тепер, він вагається. То притягає його щось до мерця, то знов відпихає. Його збирає ляк, немов би мав стрінутися з живим поглядом. Раптом, в його серці щось так горячо закипіло, що він підносить руку та оглядає її. Вона кілька разів обвинута мосяжним ланцюжком, та вона сама холодна і штивна. Його морозить, ляк зібрав його; він глядить мов божевільний на мерця. Волосся наїжилося, він хапає мерця дико, сильними руками підносить його раптово, як дитину, і — *його погляд падає на риси його власного сина.* Мертве тіло впало до землі,

і разом з ним живе... це кричала не людина, не батько, це кричав дикий, смертельно ранений звір. Його власне, одиноке дитя... мертве.

Його голова лягла на груди сина, але не плакав. Так проминуло досить багато часу. Потім притиснув до себе мерця... стряс ним, — кричав до нього — все даремно. Крики губились у лісі.

„Встань, мій сину, піднеси голову, розкрий очі, уста і скажи: Тату я жию. Я не вмер. Я — твій син, твоя одинока дитина. Мій сину!!" скричав зівсім як шалений до нього, обтирав його лице, рвав його одіж і ссав його рану. Не знав майже, що робить. Може він ще не вмер; може тільки задубів. Ах ні! вмер, вмер. З його вини, через його злочинство. Чому неприятель не застрілив його? Чи тож не він лежить — не його поцілив вистріл в плечі? „Боже, дай відповідь! Як ти це допустив, щоби люди подуріли та щоби батько йшов на сина! Ближній на ближнього... або може це судний день?"...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Тихо стоїть ліс.

Спокійна і принадлива його глубінь.

Він наново підніс голову з грудей сина і глянув майже не при собі в цю глубінь.

Чи він що бачив? Чи хто кружив коло нього?

Ні! все було як перше. Тільки з гори почали падати великі клапті снігу. Обережно, вимірено і так без звуку немов, щоби не перервати околичної тиші. Може яке диво йшло лісом, а може щось друге, потім повіяло по галузках легким вітром. Иней падав як з невидимої руки, вмивав лице сина і засипав батькові голову. Потім затихло і все стояло непорушно. Але не на довго.

Все ріс і ріс шум. Це збудило батька. Він встав.

Щось сталося. Щось. Велике, велике. Він винен тому; на це, що з собою носити має, не вистарчить йому його сили. Він уже не піде до села. Нехай виздихає маржина, нехай до смерти зареветься. Його син, його дитина жде — він тепер має що иншого робити. Він цього так не кине, поки місяць зійде — тим краще. Він мусить докінчити свою роботу.

Тепер все одно. Його чи так, чи сяк, всі осудять.

Але це не те, що займає його розум.

Це головне, що його дитина нежива і що він тому виною.

Бере лопату і копає другий гріб. Але не тут в безпосередному сусідстві першого, тільки подалеки побіч високої смереки. Вона має конарі такі сильні і широкі, такі величні, що охоронить як у хаті перед всім його дитину.

Так, так!

Копав і плакав. Говорив до сина немов би цей стояв біля нього; говорив до себе. Про своє нещастя. Говорив про свою жінку, про невістку, яку син покинув під його опікою, а він йому заручив за її щастя і мав бути миротворцем, як коли між нею

і матіррю прийде до сварки. Про своє внуча, яке він мав навчити молитов, якби батько далеко на чужині поляг, або якби трапилось йому яке друге нещастя. Все він. „Я!!“ — кликнув голосно і захлипав — „твій батько, моя дитино, твій батько. Я дав тобі життя, дав благословенство на тяжку дорогу і дав тобі смерть. — Я!!“

Другий гріб готовий і він положив в нього обох мерців. Спершу чужого, потім свою дитину.

„Нехай земля буде тобі пером, моя дитино,“ шептав він зі сльозами і засипав гріб.— „Спи, мій сину, спи, батько тобі добре постелив. Твоя мати заспіває тобі колисанку і твоя молода жінка также.“ Раптом перервав себе й устав відразу як свічка просто. По його тілі пробігло тремтіння, потім підіймає з землі торністру, завдає собі її на плечі, ще раз кидає оком на могилу сина і відходить. Віддаляється швидким кроком щораз дальше від могили, „забиває“ від часу до часу руки, стає, дивиться кругом себе і нічого не бачить. Также й цього не бачить, як з боку від нього немов зпід землі виринає австрійський вахмайстер. Він уже давненько за ним стежить і прилучається до нього.

„Стій!“ — кричить він. Чоловік здрігається, дивиться на нього і стає як вкопаний. Вахмайстер кладе йому руку на плече.

„Що з тобою?“ питає суворо і показує торністру на плечах чоловіка. „Звідкіля це маєш?“

З початку нещасний мовчить. Він хоче сказати ... він хоче все сказати ... але це так багато. Він майже не при собі. Смерть сина ... його жінка ... молода невістка ... кара, маржина. — Все!

„Я ... я“ ... це все, що може видушити з себе і мовкне.

„Так?“ сказав вахмайстер і змірив чоловіка суворими очима. „Звідкіля в тебе торністра?“

„Торністра“, — запитав той мов не при собі, „яка торністра?“

„Та оця же, оця, що несеш на плечах, чи ти сам собі її не привязав? Ти!!“

Чоловік заскомлів. Рівночасно закрив обома руками собі лице і хитав головою. „Так, так,“ белькотав, „торністра, її взяв з собою. Вона від нього, від нього. Я взяв для себе, для його матері, його жінки і його дитини. — Ай, пане!! і з тим він став плакати.

„Говори, чоловіче, що сталось. Поляг твій син? Тоді ти доперва не смієш собі її затримувати. Чи ти знаєш, що за це можуть покарати? Віднеси її зараз на своє місце. Зараз. Зрозумів?“

„Ах, пане!“ — сказав чоловік і підніс руки як на молитву, — „я вам все скажу, з усього висповідаюся, як перед Богом ... хоч Він все — все знає, все бачив. Найщиріщу правду, вам скажу, бо знаю що мушу вмерти. Мушу пане!“ — майже закричав, „мушу! Моє нещастя прояснило мені світ, бо досі я нічого не бачив. Моя душа дістала очі і ви повинні в них заглянути. Перше душа моя була замкнена. Ніхто не мав замку до неї ...“ говорив, запинаючись. „Аж моє нещастя, що повзло за мною. Крок за кроком. Пане, крок за кроком“ — сичав проразливо понурим

таємничим шептом. „Тихо як тінь при місячнім світлі, аж прийшло вже воно до мене і виссало мені розум, бо я всього цього не хотів. Я ходив купити соли для маржини мого сина і мої думки навіть слідів нещастя не шукали. Вони були при маржині дома, при моїх клопотах і при праці, при жінці і при них...“ Раптом перервав і зсунувся до ніг узброєного. — „Я сповідаюся перед вами, я сповідаюсь у всьому перед вами. Може Бог зіслав вас мені на дорогу, бо я не знаю, що мені робити, знаю тільки, що вмерти мушу.“

І він висповідався. Тяжко дишучи, часом схлипуючи, часом рвучи собі волосся на голові, або підносячи руки до неба, — все розказав. Від першого кроку, котрий зробив нині від своєї хати, про стрічу з неприятелем, про все аж до хвилі, коли його стрінув. Докладно і правдиво. „Бо я знаю, що нічого мені не ждати, тільки смерти,“ повторив він раз, і другий і закінчив свою сповідь.

„Чомуж виговорив ти про патрулю?“ — спитав вахмайстер.

„Спитайте, краще, пане, чому я радше не дав себе до смерти забатожити. Чи яж думав? Чи людина що знає? Бачить, що буде? Чому!“ — додав він і валив себе кулаком в груди, аж гуло, — і глядів якусь хвилю мовчки, без слова перед собою, наче щось здалека побачив, що його приваблювало. Раптом звернувся до вахмайстра. „Де є цей святий пан“, говорив, „про котрого каже піп, що Спаситель дає такого кожній людині для охорони, щоби беріг людину, учив, що треба робити, а що ні? Може він був би мене остеріг перед нещастям . . .“ — додав гірко посміхаючись і дивився як перед тим в даль. „Він певно также поляг, бо инакше не пішов би батько на сина, християнин на християнина. Чи пішов би він?“

Вахмайстер слухав мовчки, дав йому виговоритись, потім сказав коротко, приказуючи: „Вперед“ . . .

Вони ішли мовчки.

Чоловік перед узброєним, а той за ним.

Сніг не переставав іти. Старий зняв шапку і сніг розтавав йому на голові.

Раптом він став. Несподівано відкинув голову назад наче дуже зморений, так що його сиві кучері спадали йому на плечі, і заплющив очі. По хвилині, збираючи рівночасно всі свої сили, зачав: „Прошу вас, пане, підіть відтак від хати до хати та розкажіть про мене, про Юду, нехай стережуться стати такими як я.“ І знов по хвилині, в якій узброєний дивився на чоловіка як на хорого в гарячці або божевільного, сказав він: „*Двоє* не простить мені мого нещастя. То є душа мого сина, а потім наша нива. Може я ще здиблюсь на тім світі з моїм сином, і може він простить мені, що я завинив. *Може.* Але моя нива, цей кусень землі, яка походить з діда прадіда, і яку обробляли руки мого сина, з нею я ніколи не здибаюсь і вона не простить мені ніколи, що я зробив її сиротою і відняв у неї

руки, які її обробляли. Потім мій малий унук"... Та тут він перервав раптовно і по його тілі пробігло як перше тремтіння. Нараз став і запитав: „Чи мене повісять, чи розстріляють? Як думаєте, пане?"

„Можуть тебе також помилувати."

„Як то?"

„Можуть тебе засудити на вік до вязниці."

Чоловік остовпів з переляку, побілів, немов з його лиця зійшла кров до останньої краплі, потім сказав, немов його нутро раптом замерло: „Тоді не вмерти мені відразу, а вмирати поволі до кінця."

„Як ти це розумієш?"

Хлоп нічого не відповів. „Моя нива не дозволить мені вмерти відразу", сказав він згодом коротко і твердо.

„Що ти говориш?"

„Так. Вона мене мучити ме кожної весни за мої і його руки. Ах, ви цього не знаєте, ви, що не є хлопами і не робите коло землі. Вона жде рук при сході сонця і при світлі місяця, жде нас, коли зеленіє і збіжжя колишеться як найкраще, все і кожного часу нас дожидає, поки не прийдемо і не дамо їй того, що ми їй давали від тоді, як почалось наше життя. Працю, пане!" сказав він, став і зі своєю клепанею нахилився глубоко та з пошаною діткнувся землі хребтом своєї руки, немов віддаючи їй честь в останнє. „Пане!" сказав він, „я вам зі всього висповідався, я у всьому признався, так іду з вами і знаю, що ніколи не прийдеться вже мені йти тою самою дорогою, що мене жде смерть. Чи не могли би ви вволити моїй просьбі".

„Чого хочеш?"

„Щераз до мого сина", сказав він з рішучим спокоєм. „Попрощатись з його могилою, з ним. Не бійтесь", додав він, коли стрінувся з недовірчивим поглядом вахмайстра. „Від долі ніхто ще не втік. Лишайтесь тут, чи йдіть за мною, мені все одно. Зі сто кроків... потім ліс, і в нім під смерекою мій син... Гай, гай, мій сину!" — кликав він, якби був сам самісенький. „В останнє несуть мене ноги до тебе. Другий раз вже не підуть цею дорогою. Дозволяєте, пане? Це моя остання просьба." Великі, здичілі, жадібні очі повисли на устах узброєного жандарма.

Що йому було робити?

Хитнув головою.

Коли чоловік пішов назад і потім зник в лісі, звернув свої кроки туди також і вахмайстер. Він ішов за слідами ніг, що показували хиткий хід чоловіка. Зломаний останній хід.

— — — — — — — — — — — — — — — —

В лісі тихий шум.

Вахмайстер стояв на краю ліса, дивився в його глубінь і слухав. Глубінь нічого не зраджувала. Шум однотонний і сніг зсувався на землю нечутно. Він був мякий і ніжний.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Коли по якімсь часі не було видно чоловіка, вступив жандарм ще дальше в ліс. Тут найшов дві могилі. На одній з них, що стояла під охороною шляхетної смереки, лежав баранячий кожух і шапка, і в одній перістій кишені великий кусень камінної соли, а побіч російські гроші. Сам чоловік був мертвий. Довгий барвний вовняний пояс і галуза шляхетної смереки зіслужили йому останню службу — — — — — — — — — —

Спокійно, без поспіху, рівномірно як віддих, спадали ще якийсь час клапті снігу. Потім перестали. Все останнє довкола немов на щось ждало — — — — — — — — — —

Ліс, поодинокі дерева на його краю — і далеко від цього місця, там глубше в долині одинока хлопська хата. Маленькі, обмащені вапном, ясно освітлені віконця, широко відчинені ворота і відчинені двері стайні — — — — — — — —

Коли сутінок минув, надійшла ніч. Мовчазна, місячна ніч.
— — — — — — — — — — — — — — — — —

Чернівці, 11. листопада 1915. р.

Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки.

Моя дорога жінко, моя люба Марійко!

Я з ласки Пана Бога здоров тай бажаю й Тобі такого самого здоровля.

Більш не можу казати.... Що далі буду оповідати, це таке важке, Маріє!... Я знаю, що моїми словами завдам Тобі жалю, але я мушу Тобі щиру правду написати.... Так наказує мені совість тай Господь Бог; Він один видить найліпше, що діється тепер в моїй душі....

Так, Маріє.

Не дуже давно снилося мені, що я лежав вмерлий, а довкруги мене свистіли вистріли з крісів. Чи здалека, чи зблизька, цього я вже докладно не памятаю, а зрештою мені здається, що це мене тоді не обходило. Мене нічого не боліло. Мені й не текла кров з жадної рани. Я був мертвий. Лише в душі чув я такий біль, такий тяжкий, глубокий жаль, що не міг його заглушити і гук крісових вистрілів.... Ой, Маріє, а тому жалеві була винна Ти. Ти сама одна на цілім світі, бо я бачив далі у сні, що мене *застрілили*, а Ти не могла собі найти ні супокою ні роботи поміж нашими сімома дітьми, а замість того кидала собою на всі сторони, щоб собі життя відобрати... через те, що я був вмерлий.

Раз побігла Ти в поле до ставу, щоб з розпуки втопитися, але мій батько пішов назирцем за Тобою тай не дав Тобі душі погубити. Другим разом викралася Ти в ліс, щоб на гиляці повіситися (мені ще й сегодня страшно, як згадаю). Третій раз пішла в ночі на зелізну дорогу і чекала на червоні ліхтарні поїзду, щоб кинутися під колеса, та знов надбіг мій старий батько і перешкодив Тобі зробити собі смерть.

Маріє, жінко моя, що зробили Тобі наші діти, що Ти хотіла їх осиротити? Вони ще такі дрібні як цятки, а їх так багато, жінко!! Що зроблять вони без Тебе і без мене? Не згуби розуму, жінко, не згуби його; бо таке діється лише в нас на війні з деякими вояками, коли видять за богато крови, відорвані голови, руки і ноги і не годні більше цього витримати. Але Ти, не згуби його моя жінко! Ти маєш *семеро* дітей!

Так було то все.

І я мусів Тобі це розказати. Не забудь за цей сон. А колись, як наші діти повиростають, нехай його своїм дітям оповідають. Най він не затратиться, хоч їх батько з їх круга відмашерував. . . .

. . . Чи не спищала котра дитина саме тепер, неначеб до неї наближалося яке марево? Чи не хоре котре? Наймолодше може? Чи не підкрадається до нього смерть? *Вона* тепер усюди паном, а дитина передчуває і кричить. . . . Не розхоруйся, моя жінко, бо відтак воно буде ссати Твою грудь і піде за батьком. Може це хлопець? Я його не видів, цього семого, я машерував все далі і далі від нього, коли воно на світ прийшло. Уважай на тоту дитину, Маріє, мені лячно за цею семою. . . .

— — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — —

Мене наново і вже послідний раз припровадили назад з військової канцелярії сюди в вязницю, і я знов сиджу сам, як і передом. . . .

Не вбивай ніколи цвіркунів, Маріє, хоч би вони тобі лізли і на груди і на губи. Цвіркуни цвірінькають в нас дома, як в хаті смеркається, а в печі вогонь горить, як люде приходять по роботі з поля до дому і на приспі чекають на вечерю. . . . Тоді вони цвірінькають з якогось закутка . . . далеко заховані. . . . Я мушу плакати, Маріє, . . . мене очі так болять, неначеб я мав замість них вогняні кулі в голові. . . . Ой, Маріє! Господь видить все . . . не вбивай їх!

Я ще маю дві годині за тими мурами сидіти, а цвіркун, що заліз сюди непомітно, цвірінькає від часу до часу так жалісно, що приводить мені перед очі мою батьківщину, моє поле, мою хату, Тебе і дітей, тай є моїм послідним камратом, котрого я чую. Цвіркун!!

— — — — — — — — — — — — — — —

Як гарно колихалося перед роком наше жито, Маріє! — І цього року колишеться, жінко, гай, гай, як *колишеться* і цього року. — Але чи я кажу що? . . . Чим більше затискаються губи, тим більше ллються сльози з очей, а я хочу до Тебе писати, але Ти не плач! . . .

— — — — — — — — — —

В моїй вязниці так тихо, а світло так якось крадькома ледви заглядає через решітку. Лиш ми два сидимо тут: я тай цвіркун. Він слідить за мною, я прислухуюся йому, а сльози капають з очей. Ніхто мене не чує. Я тут чужинець, я *то*, що з мене зробила війна, бо позір був проти мене. — Цвірінькай, мій камрате, без перестанку! Там дома цвірінькає моїх семеро дітей округ коло своєї матері, коли вона їм їсти варить, а їх тато сидить в вязниці й смерти дожидає. . . .

. . . Смерть не лиха, жінко. Не нарікай на неї. Чи вона насилується кому? Чи приходить сама з себе? Все є якесь инше нещастя, що приводить її з собою. — Ой ти цвіркуне, ти мій

послідний, останній ти мій камрате, що нагадуєш мені мій рідний край... і мою смерть... але цить.... Він замовк на хвилину.... *Я сповідався.* Тепер най приходить. Мені не страшно. Колиб лише *одного* не було, жінко. Неначе ведро повне крови, виринає і підходить *питання* з моєї душі - і тоне назад — за що я терплю? За що? Чи моя *мова* тому винна, віддалення від моєї рідної сторони — батьківщини? Чи тому, що лиш Бог один свідком моєї невинности? Так часто чув я, як наших мужиків обвинувачувано за зраду — так часто — але цить.... Все скінчилося. З моїм питанням настає і кінець моєї долі....

— — — — — — — — — — — — — —

Я ще маю дві години жити.... *Тільки* випросив я собі у панів з військового суду, щоб міг ще до Тебе написати, заким мене *розстріляють*....

Так я і пишу по трохи, як той зроблений кінь, що послідними силами тягне свій плуг. Десь мусить раз настати кінець. Чи Ти його в мене видиш, жінко? Де є межа?...

Я з моїм полком відмашерував до Італії. Тут подибало мене нещастя. Воно приходить і відходить, а як не дивишся, відки воно приходить, то відтак приходять другі і кажуть тобі, що ти є, і ти стоїш і дивишся, і ти стоїш і думаєш, а разом з тим ти той сам, що й передом був... пропащий чоловік.... Так, Марійко. Дякуй Богові, що Ти є жінкою. Це богато — бути жінкою, але ще важче бути мущиною. Вояком. Коли ми мусіли відтягатися зпід... (я вже не тямлю імя тої місцевости, Господи прости мені цей, я лишився в окопах. Я спав як вбитий. Ніхто з тих, що відходили, не збудив мене. Бо тоді буває так, як коли хто сполошить громаду птахів: кождий тікає, куди очі несуть, тай не думає за другого. Я спав, здається, на колінах, бо коли вкінці пробудився, то побачив, що стою навколішках в окопі. Сама тишина мене розбудила. Бодай би я був ніколи не збудився!... Відтак я лазив дальше по окопах і шукав за камратами. Але нікого не найшов, пусто і глухо було всюди. Я ревів з жалю, що мене самого лишили. Ой, Маріє, Маріє, Ти не знаєш що самітний вояк на війні значить. Що *жаль* значить....

Я лишився, як мені здається, сам один в краю ворога. Хто мав тепер моїм камратом стати? Ти не вгадуєш? Але я нічого не кажу. Я виліз вкінці з окопів запасного війська,... але... Тобі не треба всього знати, а я не маю часу. Я маю ще несповна дві години жити, і через ці дві години хочу з Тобою на цім світі побути. Я блукав ніким не спостережений усюди, я шукав свого полку, своїх камратів, я голодував, а обминав ворога, щоби не попасти йому в руки. Але я не думав при тім про своє життя, як не думав про нього і тоді, коли кулі градом довкруги мене били. Я до куль вже звик, я ходив серед них як поміж дощ. Ай, що там, моя жінко, коли Ти наших семеро дітей родила, перше, друге, третє, а відтак і то семе,... чи Ти думала тоді про своє життя? Ти робила то, що мусіла робити, бо инакше не могло

бути. Так буває і з вояком на війні. Чоловік нічого не думає. Він дрожить, приглушений гуркотом гармат, він деревіє серед страшного реву... зойку... виття... і не має нічого з собою до діла. Він хоче лишень все скорше і скорше гнати вперед ту силу, що сидить в залізі. Все більше і більше. Чоловік не є тим, Маріє, чим він дома був. Чоловік є... є... я знаю це аж тепер, відколи я смерти так часто в очі зазирав — і жадного страху не зазнавав. *Нічим*, жінко. Ти цього не знаєш. Тут працює щось иншого замість нас. Тут працює *залізо*, і вояк є нічим, і чоловік, що дома був, є нічим, і богато соток і тисячів — все є нічим. А Бог... ой Маріє!!... Чи я скричав? Чи це був Твій голос, що добився до мого вуха... серце роздер? Марійко!!...

— — — — — — — — — — — — — — —

Відтак найшли мене наші в тих окопах, з котрих перед тим мусіли відтягнутися. Я хитався з голоду на ногах, бо майже цілими днями не мав нічого в роті. А в грудній кишені мав я одробину своєї рідної землі, котру мені батько всунув за пазуху, коли ми прощалися в послідне й сказав: „Як впадеш на чужині, то рідна земля лежати ме на твоїх грудях тай проведе тебе перед самого Бога. Вона свята.“ Тепер мені відобрали і ту рідну землю, стягнули з плечей оружжя, взяли під варту тай поставили перед воєнний суд. Я не знав, яка була моя провина. Я був з голоду тай з жури безсильний і безпомічний як дитина. Хиба за те, що я спав, як вони з окопів відтягалися, і через те може себе перед ворогом спас?

Я хотів боронитися, але не розумів добре їх мови, так само як і вони моєї не розуміли. Воєнний суд невмолимий, скорий як вогневий кріс. Не питає богато, лишень бє. Трафить — не трафить, на те він і кріс. І я і моя матірня мова, — ми обоє втратили нараз грунт під ногами. Щось сталося, кілька слів в чужій мові — і вона і я утонули....

— — — — — — — — — — — — — — —

Цить, Марійко, цить!
Я зрозумів, що мені заявили.
Мене мали за зраду *розстріляти*.

Моєї мови не знав ніхто. Вона була така далека і така опущена. Тай хто слухав її? Вона не дає нічого чужим. А чи дав я їм що?

За зраду — розстріляний. Я не маю більше нічого казати. Я вже готов. Добре, що я очі замкну. Що будучність принесе, будуть бачити Твої очі й очі наших дітей, бо я сам нічого не дожив, хиба того, що я і моя мова мусять вмерти, що навіть куля ворога не роздерла моїх грудей, лише глубокий, темний жаль, що з замкненими губами, піднятою рукою і німим мовчанням поверне назад до моєї рідної землі....

Марійко, не плач! Диви бо, не думай за мене. Думай за ту землю, котру Тобі лишаю. За той зелений клаптик, через котрий журчить потік, де росте та розлога верба, що з неї ми кождого

року перед Великоднем рвали шутку тай несли святити до церкви. Памятай на нашу корову, що всіх в хаті годує, що за мною так ричала, як я, відходячи, послідний раз кинув їй сіна в жоліб. Дивися, щоб вона ніколи не була голодна. Памятай на діти, котрі Тобі лишаю. Не забувай старого батька, котрий тратить сина. Аж коли я з ним прощався, то завважив, що він став майже білий, а його крижі угнулися. Я не питаюся, що тепер з нього зробилося. Шануйте його. Не згуби розуму, як неодин вояк на війні. Не згуби його, моя жінко!...

Дбай про себе саму тай не забувай тих років, що ми разом з собою прожили. Позирай часто на сонце, на те боже сонце, котре я так зараня покидати мушу....

Від часу до часу... засвіти свічку перед образом Спаса....

Твій чоловік *Василь В.*

Чернівці, 1915. р.

Лісова мати.

Хто знає Карпати!
І ці буковинські.
Багато, але може й мало хто.

Тут бувають скриті пропасти, тут є місця, де живуть божки й русалки, де чародійне зілля закриває земським дітям очі, щоб вони не бачили того, що булоб незрозуміле їхнім буденним душам і що засліпилоб їм очі. Чародійне зілля і казки Карпат. Де неушкоджено буяє арніка, що містить в собі лічничу силу, а заразом і отруту, що кидає очима на буйний, заспаний теперпотік... і видає свій дивний запах. Де все один віддих, один ритм. Шум лісу, колихання й колибання у вітрі, солодка мрійність і самота, лінь під спекою сонця й стогін й гудіння підчас бурі.

Хто це все знає?
Багато, а може й мало хто.

Поблизу скали, що гріла від непамятних часів свої груди день в день на раннім сонці, стоїть мала гуцульська хатина. Ялиці величезні на цім боці гори, з широким галуззям, як здається, без всякого замітного руху, шумлять і заявляють тим про своє глубоке життя. Але ніхто не помічає цього. Ніхто не вторує їм. Вони одинокі і без розуміння для себе із зовнішнього світу. Але вони звикли до цього. Ціла убіч гори, де стоїть мала хатина, шумить. Старі й молоді, високі і низькі знають усі лише цю мельодію.

У хатині живе Гуцулка Докія з своїм одиноким, мололітнім сином Юрком. Вона марна, має повно зморщок на лиці, хоч і не така стара. Недостаток, тяжка праця й гризота, що не покидали її від смерти чоловіка, витиснули своїм способом знамена на її лиці. Наче з дерева вирізблене це брунатне обличчя і та, все ще висока постать, похилена вже, немовби завжди носила вязанки дров на плечах.

І вона носила їх. Літом і зимою ходила пильно по лісі, збирала сухе галуззя і складала його на купу. Моглиб настати дні, коли вона не здужає, або мусить зайти в село до попотця, або піти до місточка, купити собі сірника, волічки до Юркових сорочок або инших річей до хати, і забарилась би довше, - багато дечого моглоб статися, на яке не все можна бути приготованим. Багато доброго і злого. Най хлопець її не блукає по лісі,

аби назбирати ріща. Багато ріжного у лісі живе. Він най зістається коло хати і най пильнує її. Вже й без того хатній пес постарівся і осліп, захрип, відколи його газда вмер і легко мігби хтось улізти в хату і винести дрібку того добра, що вона береже у своїй скрині. Ая. Так воно.

Її життя тяжке. Юра пасе її одну корову й четверо овець на полонині, а вона сама карається коло хати. Вона сама мусить обрабляти малий кусник поля, що ось лежить біля її хати, щоб бодай трохи льону посіяти там. Їй же треба сорочки і Юрі також. Мусить обробляти свою малу царинку і садити там бараболю, замість щоб там росла трава. Зима приходить у свій час, а губа потім свого хоче. Ще крім того вона збирає літом на таких місцях, що лиш вона їх знає, гриби, малини, ягоди і инше, що дає земля, несе до міста і продає. О, так багато разів треба згинатись, завсіди і заєдно вона згинається багато. Та що ще казати? Радше мовчати.

Тай хто поміг би їй на її жаління?

Дерева?

Ті також мовчать Це вони дуже добре розуміють. Так, дерева! Ось недавно тому найстарша в лісі смерека трохи не зробила її калікою. Несподівано знялася буря, наче небо мало розірватись і зрівняти все на землі; вона потрясала деревами, а між тим був грім і гук. При тім ляскало і лляло і лякало, що людині міг вирватись зойк із груди. І в таке би не вірити? Смерека ніколи не стогне дурно. Коли вона шумить, а крім того ще і стогне, то певно треба ожидати чогось злого. Коли Докія налякана, серед дощу й бурі, що вибухла мов на приказ блискавки з неба, побігла в ліс, щоб звідти принести свою кожушину, вона почула це. Якби це ще були молоді ялиці, що їх стогін її ніколи не лякав, а то *лісова мати!* Коли *вона* застогне серед бурі, то це певно щось більше, як лиш боротьба з негодою. Оця мати ліса мала сірий мох на пні і на галуззях. Її галуззя були мов рукави, такі великі й широкі, як трикратний рукав гуцульської, багацької сорочки. Так глубоко й розкішно, так тяжко спадали зелені віти з сильних галуз, начеб свята землиця *сама* їх до себе притягала.

Був час, коли вона цього всього не замічала, не розуміла, коли вона цього всього не бачила. Не бачила, а другі *також* цього не бачили; але тоді одної днини явився між ними молодий учитель, — так він себе звав, увійшов у ліс і велів їй і другим посідати вечером на краю ліса і сказав нараз: Дивіться на місяць". Всі вони поглянули. Місяць був у повні, небо ясне, зорі срібні й притакували їм, а він сказав: „Мовчіть тепер і слухайте". Вони замовкли всі.

„Чуєте?" спитав він, коли вони посиділи хвилю, здержавши віддих і не слухали, а дожидали.

„Що ви чуєте?" — спитав він нараз.

„Нічого".

Його постать здрігнулася.

„Нічого?“ — спитав він, а коло його уст болючо задрожало.

„Ліс шумить, слухайтеж, шумить, говорить, в нім життя й буття“.

...„Він так, як ми, як я, як ти й инші, він живе. — Миж одно з ним... слухайте й глядіть. Вашими очима, вашими душами“. — Тоді вони злякались, слухали і дивувалися. Чи вони того ніколи не чули?

...А небо було повне зір, місяць палав, і здавався так далеким, а всеж таки близьким. В низу гудів Черемош і все оживало — і цього вона ніколи не забуде. Ні. Навіть маленьких капельок світла, що в ночі блестіли в траві й моху, — не забував він і говорив про них і називав їх якось. Живі були вони.

Потім відійшов від них, далеко і живе десь, а може вмер. Десь... десь. Коли вона собі часом його пригадає, — воно рідко трапляється... (вонаж не має часу), здається їй, начеб смереки голосніще шуміли, начеб повітря виразніще хвилювало, а на землі листки, або щось иншого шелестіло і йшло. Крок за кроком. А з ними неначе туга заворушилася...

...Коли сидить самітна або працює в лісі, ставить вона собі питання. „Чому мені так тяжко і тужно на серці? Звідки приходить туга й куди вона йде? Ах, — але учителя нема, що розяснивби це. Нема того, що сидів тоді між ними мов чародій, і кількома словами зробив, що їх очі виділи. Що вони бачили і розуміли.

Чи всі? і все кругом себе?

Воно тоді гарно було і Бог був з ними. І ніколи вона не могла того вечера забути.

Тепер вона сидить самітно, темрява ліса така, як темрява її душі... в яку вона вслухується і не чує нічого. Там також опустіло; або може відійшло... десь туда, де молодий чародій — і ніколи не вернеться, — як потік не вертає.

— — — — — — — — — — — — — —

Так. І *саме вона* (яку він також подивляв і міряв її обєм своїми руками), лісова мати, застогнала серед бурі, коли вона перебігла попри неї, щоб узяти покинутий там кожух. Вона не далеко відійшла від її пня. Лише схилилась, щоби підняти з землі забуту річ, коли блиснуло, несподівано роздався біля неї страшний удар грому і вона, мов скошена невидимою рукою упала на землю. І тут сталось щось несподіваного, як сам удар грому.

Роздався проймаючий гук, лісова мати заколихалась. Огонь запалав з її кори, і ледви що Докії стало часу відповзнути на ногах і руках, коли захиталась столітня, стогнучи, і повалилась з шумом до землі. Але не цілком. Верхом впала вона на голови своїх дітей, так що вони низько похилились, майже до землі, — і не піднялась вже ніколи більше.

...Буря і негода утихли. Вона сама сиділа ще на своїм місці щаслива, що не попала під то дерево і майже оголомшена наслухувала і молилася. Лісом ішло щось мов хлипання, ще падали каплі дощу тяжко, хоч вже й рідше, через галуззя ліса у мох. Наче величезний серпанок з мраки вставало воно з пропастей, з гірських кітлин і гнало в гору верхами гір і смерек... Чи і з ними разом *душа* лісової матері?... Хто це міг знати?

Молодий чародій знав би це. Він видів би був своїми очима, чого ніхто з них не бачив.

Він подав би їм напрям.

Потім нараз все затихло.

Її огорнуло дивне почування. Вона не моглаб його описати. Цього вона й не хотіла. Тепер вона нараз зрозуміла. *Зрозуміла все.* Аж *тепер*, коли старілася. Все на землі, що Бог сотворив, було *одно*. Все був один віддих. А оце була смерть. Ще мабуть блукає округи. Шукає ще далі. Ох, округ неї все шумляче зелене, стрункe й молоде! Лиш лісова мати мусіла відійти. Воно йде крок за кроком... пристане... де щось рушається... де щось зашумить і — наслухує. Щось вона ще мусить взяти з собою. Кудись мусить вона далі йти. Далі, ще шукати *за парою* до лісової матері... ще за парою. — — — — —

Смереки, слухайте! Смереки, слухайте! Смереки, слухайте! Руки в гору!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Саме місяць минув від того часу. Спина Гуцулки не хоче випрямитись від смерти лісової матері. Її частіще поболює, а навіть їй здається, начеб щось заступало слух. Може вона й помиляється. Може й поганий вітер її обвіяв... може їй щось залізло в ухо. Вона нераз спала на голій землі, на брунатнім моху.

... Вона говорила про те з своїм хлопцем, але він був ще дурний хлопчина, засміявся, хитро закліпав очима. „Най вам скажу щось в ухо... хочу знати, чи ви чуєте". А як вона слухняно прихилила до нього голову, притиснув її сильно до себе і крикнув їй з усіх сил в ухо: „Мамо!" Відскочив, як пільний коник, і реготався з її заляканого лиця.

... Дурний Юрко. Але шум в ухах може перейде, казала їй одна знайома. Само з себе перейде. Таке частіще буває.

Малий Юрко пішов в долину в село. Мав принести кусень мила від Жида, тютюну, бо вона вже два дні не мала чим набити люльки і сірників. „За це, що тобі лишиться, купи собі булку", гукнула вона за ним, коли хлопець з поважним виразом взяв у руки палицю, яку собі умисно приладив. „Гай, гай!" відповів він... і перейшов малий зільник перед хатою, що складався з двох малих грядок під кождим вікном, а на них цвили купчаки, васильок та айстри.

Хлопець вже зник зперед її очей, коли вона нараз ударила себе в чоло. Збігла вузькою стежкою в низ, якою хлопець пішов і гукнула: „Юро, Юро!" „Гай!" почулося у відповідь, але його не було видно.

„Вернися!“

„Чого?“

„Мені ще свічки треба“.

„На що? Ще є кусень в хаті“.

„Най буде ціла в хаті“.

„То винесіть гроші, бо я не хочу вертатися“.

„Ти опришку, ти... я тими слабими ногами маю бігти за тобою? Не сором тобі?“ — сварилась вона і витягала преспокійно зза пояса шматину, де в розі сильно кількома гудзами були завязані гроші. Нараз двоє рук обняло її за плечі і потрясло нею. Майже в тій самій хвилі станув Юра перед нею. Глянув їй своїми поважними очима хвилю в обличчя, потім зручно як кіт пішов колесом перед нею і засміявся. „Ви, мамо, такі як відьма. Все лиш гнівні, все лиш сварите. Яж тут! Дайте гроші, най іду! І ні скорше, ні пізніше, лиш акурат сьогодня забаглось вам свічки?“

Стара дала йому ще кілька крейцарів і сказала лагідно, начеб нічого не сталося і начеб вона не замітила збиточного жарту свого любимця: „Іди, душко“ сказала „і не барися. Дома багато роботи. Все мусять наші руки самі зробити. Моїх двоє старих і твої молоді. І вважай, не купуй нічого иншого, лиш свічку... ти знаєш, що я не маю грошей, Юро. Ні одного сотика вже. Як би так мене смерть постигла, або, Боже борони, (тут вона вдарила себе рукою по устах) тебе, — ти знаєш, що у нашій скрині є. Ми жебраки. Одна корова нас годує і її не можна продати, а наших четверо овець. . . .“ Вона урвала і глянула в гору.

„Ви більше наговорили, ніж вівця наблеє за день“. — відповів хлопець премудро, а коло його уст задрожало весело. Потім пострибав він стежкою в низ як вивірка і побіг, посвистуючи від часу до часу, а вона вигнала корову з загороди і взялася до иншої роботи. Це сталося вранці, коли сонце ще не випило сріблистого инею, коли холод почав легко дошкулювати людському тілу і нагадував те, що осінь зближається. . . .

Осінь. Беззвучно, наче несвідомо, або і з шелестом спадали в мох червоні і жовті листки з кількох листяних дерев, що росли тут і там.

Це було при кінці вересня.

Минуло може три години від того часу і вже наближалося полудне, коли Гуцулка покинула свою роботу і вийшла на стежку, якою пішов її хлопець у село. Тут вона станула і глянула в низ. Не бачила нічого, лиш знайому їй пропасть, потік, як він там в низу блестів на зустріч, скалу на право від її хати, кругом гори і ліси, а високо в горі під синім небом двох половиків, що кружляли, піднісшися високо в леті.

„Юро!“ — гукнула вона повною грудю, мов затрівожена і заслухалась.

„Юро!“ відповіло відкись слабо.

„Це ти?“

„Ти?“ відгукнуло назад.

Вона відвернулась гнівно. Це відгомін її відповідав. Але хлопчиска ще не було.

„Юро!“ — гукнула вона ще більше налякано, „відповідай!“ і тут здержала віддих.

„Відповідай!“ віддав відгомін її власне слово.

Вона плюнула через зуби. Ще й це чоловіка дурить. Але він далі вже мусить бути тут. Час їй це казав.

„Гей, гей, гей!“ добувся нечайно його молодий голос з глибини ліса або може й звідкись з зеленої глибини до неї в гору, а звуки відгомону слідували за ним роєм.

„Я тут!“

„Я тут!“ вдарилось об її ухо і привитало її. Вона відітхнула глибоко і відсунула хустку з голови, що її нараз здавалась зайвою.

Вона все боялась, коли хлопець сходив у село. Він такий був буйний, зачіпливий і хто його вдачі не знав, то зараз приходило до бійки, і він вертав роздряпаний, з побитим лицем, з подертою сорочкою до дому і плакав зі злости. Чи і сьогодня він так верне? Він вертав дуже пізно домів.

„Хтось умер“ — сказав він — „сьогодня лише“ . . . коли станув вкінці перед нею, а вона сварила на нього за те, що забарився.

Це її тронуло.

„Хто?“ — майже скрикнула вона.

„Жінка нашого цісаря“.

„Жінка?“

„Цісарева“.

„Умерла?“

„Її вбито“.

Стара заломила руки і не ворушилась.

„Цісарева“ — додала ще набожно — „мати“.

Мовчки і поважно вибрав хлопець те, що накупив до кишені і вкінці ще й свічку.

„Засвічу її“ — сказала вона нагло мов на приказ — „засвічу за її душу, за душу нашої матері“ — шептала вона раз по раз. . . . Коли кілька хвиль пізніще засвітилась мала свічечка перед темною, від старости витертою іконою і запалахкотіла, а тремтячі руки жінки сували горшками в печі майже без потреби, шептала начеб молилась: „Це пара до *неї* . . . *пара*, хтоб це був думав. Саме дві з висоти. Наперед *та*, а тепер *ця*. Вона перехрестилась і оглянулась, начеб наближалось до її порога те, що повалило тих обох, начеб мала тепер на неї черга прийти, або на щось у горах. На її корову. На вівці?

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Три дні пізніще сходила вона, майже зігнена у двоє, шляхким кроком з гори в низ.

„Куди, мамо?“ — гукнув хлопець за нею. „Виж усе маєте дома“.

„До панотця“.

„Ая мамо?“ — кликнув він недовірчиво. „Ая?“.

„Ая, душко, до попа. Уважай, аби шкоди не було“.

Хлопець закопилив спідню губу. „Не бавтеся довго. Я боюся“.

„Чого?“

„Або я знаю?“

— —

Коли вона зійшла в село, увійшла у попівські сіни. Саме, коли хотіла положити руку на клямку від дверей попівської канцелярії, відчинились вони самі з середини і пан-отець сам станув на порозі. Зчудований відступився він взад і попросив її приязно, щоб увійшла. Від смерти її мужа вона була може два рази тут.

„Вас довго не було, Одокіє“, — сказав пан-отець.

„Так паночку, дуже довго. Все робота мене здержує. Вічна тяжка робота.

„І тепер я лишила все і прибігла сюди, аби воно не приізшилося.“ Пан-отець, розсудний, спокійний чоловік, що знав парафіян як своїх дітей, глянув цікаво на передчасно постарілу жінку перед собою.

„Що ти маєш за потребу?“ — спитав, коли не міг відгадати по її лиці, з чим приходить.

Стара не відповіла зараз. По ній було видно вагання, що було більше подібне до непевности, або страху.

„Щось може сталося з твоїм Юрком? Може він бився знов?“

„О, ні, Юра чемний“.

„Може маєш платити податок, або може маєш термін з суду?“

„Ні“.

„То говори, не трать часу... Ну сідай. Ти далеко йшла“. Вона сіла боязко на край стільця, що стерла перед тим рукою.

„Ну“ — заохочував пан-отець.

„Я приходжу пан-отчику“ — почала врешті і впялила очи з довіррям в нього.

„Воно тому... бо... як я чула, померла наша цісарева, мати нашого краю“.

Пан-отець здивовано глянув на неї.

„Вбито її! Вбила її якась нужденна, злочинна рука, жінко. Це такий злочин, що кричить до неба о месть! Але ‚Бог з нами. Він там його осудить. — така благородна, невинна женщина, що й комашці не зробила нічого злого“.

„Маму, маму цілого краю...“ перебила вона, зжахнувшись, а разом набожно — підчас коли він схвильовано відгорнув рукою посивіле волося.

„А чогож ти хочеш? Вона найде спокій там“. Глянув на неї здивовано, милосерно.

Гуцулка гляділа на нього хвилю мовчки. Лиш коротку хвилю. Потім сказала: „Я дуже бідна, дуже бідна пан-отчику. Ви найліпше знаєте, яка я бідна. А все...“ і тут вона нагло урвала і пошукала чогось у своїм поясі і витягла шматку, що мала представляти хустину і розложила на колінах.

Потім розвязала скілька гудзів в розі і витягла малу купку дрібних грошей.

„Оце...“ сказала вона все ще своїм скромним способом і глянула боязко на пан-отця, „оце, паночку, я довго складала, довго щадила, аж поки з того зложила пять левів. Не гнівайтеся, возьміть, отчику, возьміть“ — просила і обтерла собі рукою очі.

„Даю з щирого серця“.

„На що? За що?“ — спитав пан-отець здивовано і глядів майже весело на зморщену бабу перед собою на стільці. Вона піднялась.

„Не погордіть цим, воно з щирого серця дане. Я призбирала це на мою смерть, ховала то в своїй коморі. Навіть моя дитина про це не знала. Моя одніська дитина — беріть це“.

„На що, жінко“? — повторив пан-отець тепер дуже поважно — „на що?“

„Для неї, цісаревої, на службу за неї, за нашу маму! Ой, пан-отчику!“ кликнула вона і затиснула кулаки. „Вона була мама нашого цілого краю, і таку маму вбити!... Чи Христос не зійде з неба і не пімститься за неї? Він це зробить“.

... Сивий мущина глядів хвилю на неї, начеб йому недоставало вперве в життю слів.

„Твоє бажання сповниться, жінко“ — сказав — „сповниться так щиро, як воно тобі чистим вийшло з серця. Най тебе Бог благословить!“

... Гуцулка відітхнула глубоко, начеб з сими словами їй камінь впав з серця і пішла.

Пан-отець відпровадив її аж до воріт. Він ще довго ходив мовчки перед своєю хатою.

„Така бідна і незначна“ — переходило йому все через голову, „така бідна і схована глубоко в лісі, а всеж! Тиж усюди, Боже, і всюди є частина Тебе“.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Коли вернула до дому, розповіла на запит хлопця йому все. Почавши від лісової матері аж до смерти цісаревої і служби Божої.

„А ви чули, як смерть шукала пари?“ — спитав він і шукав її погляду постійно своїми розсудними веселими очима.

Вона не дала відповіди.

„А хто на приклад тепер у нас тут прийде на чергу, мамо? Ви?“ — допитувався дальше, не повертаючи очей з неї. „Ви?“

„Ти дурню!“ — напімнула вона його і усміхнулася.

„Побачимо“... сказав він і закінчив розмову.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Сімнацять літ минуло від того часу.

Настала війна.

Юру покликано. Високий, стрункий і сильний, як правдивий син гір. Від стіп до голови темний і поважний. Лиш свавільна черта округ його очей і уст з хлопячих літ загубилася....

Тут він стоїть. Глядить у вікно і повертає лиш від часу до часу голову за старою мамою, що йому ладила тремтячими

рукали клунок на дорогу. „Тут і свічку дам тобі“ — сказала вона і показала йому малу свічечку, що визирала з клунка.

„Може, як будеш стояти на варті, вона тобі придасться“.

„Так!“ — сказав він коротко, не повертаючи голови до неї. „Ви добрі і думаєте про все . . .“ і урвав. Щось лежало в його голосі, від чого вона задрожала. Почала собі витирати очі рукавом, що нараз наповнилися сльозами.

„Що я ще мушу дожити, Юро, що я *такого* дожила“. . . . Послідне слово вирвалось мов окрик з її уст.

Він нічого не відповідав, лиш нараз ним мов здрігнуло — він опинився коло неї.

„Бувайте здорові, мамо . . .!“ сказав він і відкрив свою голову.

„Юро! . . .“ крикнула вона і руки її обняли його шию, мов брунатними кліщами. „Я тебе в послідне виджу, хлопче“.

„Не кожда куля бє . . .“

„Гей, гей, мій сину . . .“ захлипала вона, „гей-гей!“.

„Ждіть на мене!“ — сказав: „Ждіть мене все, мамо!“

І знов щось перебилось з його голосу, що начеб захитало землю під її ногами.

„Так, так, мій сину“, сказала вона і впилась у його стать. „Буду ждати тебе“.

„*Не виступайте з ряду без мене!*“ . . . докінчив він речення, вимиваючи її погляд, обернувся і переступив поріг.

„*Лиши!* — де ти будеш.“ Її слова чіплялися його, а він мов тяжкий біг вперед, начеб його щось силою тягнуло в низ. Вже майже зник зперед її очей.

„Де ти будеш?“ — гукнула вона йому в слід.

„Де землю будуть поливати. . . .“

„Де?“

„Десь“.

„Десь . . .“ прошептали уста мамині і вона гляділа мов без памяти у глубину, яка в розкішній зелені на завсіди закрила її дитину перед нею. Нараз начеб хтось обтулив її ледяним плащем, холод потряс нею і вона опамяталася. З усієї сили, на яку спромоглась стареча грудь, гукнула вона в останнє в низ:

„З ряду виступлю *я!*“ І вона жде. Воно звучить наче приказ.

„*Я*“. Добувся якийсь голос в гору.

Чий його? Вона вже цього не знає. Може це був відгомін.

Вона зсунулась до землі, притиснула руки до лиця і залебеділа: „О, ви *обі!* Ти Богородице і ти Царице, хороніть його . . .“

— — — — — —

Кругом великий шум смерек. І так шумить вони до сьогоднішнього дня.

Чернівці, 25. вересня 1915.

Осінню.

(Нарис.)

Слабим усміхом грає сонце по пожовклій деревині парку і ліса, а тут і там ворушиться щось між листям тихим шелестом, неначеб самітна пташина вигребувала що гострими ніжками. Однак це лиш подув осіннього вітру. Всунувся поміж почервоніле листя дикого винограду — он там на білім мурі — і від часу до часу здіймає його в ритмічних рухах червоножовтою хоругвкою; або знов обзивається шолопанням в поодиноких незамітних місцях.

Так осінню.

Він все тут.

Придрімує. Жде лиш відповідного часу, щоб иноді розгулятися злобним вихром і застелити за одну хвилину землю хаотичним взором ріжнородного опалого листя.

Всюди — де не глянути — воно в послідне процвітає, немов би відчувало обмежену хвилину життя, і розкошує в барвах.

Там горить жовтим полумям між густо зеленими смереками,... *там* бліднють зубчасті листки незнаної якоїсь заграничної деревини.... *там* розжеврілося дрібне листя ніжної берези, дріжачи неспокійно перед подихом *закінчення*,... а *там* опадає нечутно лагідним летом широке блідожовте листя сильного явора. Виживають до послідної крапельки, пристроюючися все наново, на якесь *дальше*, і застою не знають ніякого....

... Здається, *щось* чигає за їх плечима.

Не бачать його, а відчувають.

У воздусі і холодними, на причуд ясними зоряними ночами — і днями закутаними сивою імлою, лиш рідко коли просвіченими сонцем без тепла — а там і довгими сумерками надвечірря.

Іменно довгими сумерками *воно* наближається.

Все о крок — і стане.

Блиск денного сонця його все ще здержує. І знов крок. Ще вода має розцвістися. Має стати прозора і чиста, якою не буває ніколи ні весною ні літом, а лиш пізною осінню. Ще й павутинка срібна не пірвалася дріжучою ниткою між гіллям в лісі. Ще день... і *ще* день і аж відтак *воно* опиниться справді посеред всего....

Вітер здійметься остро пекучою струєю, розірве свавільно послідне зісохле, безбарвне вже листя, стане мести зневажливо землю, а небо закутається в сірий смуток....

Прибране в білу одіж, з груддю переповненою зимним віддихом, з срібною косою на плечах... так зближається *воно*.

Прилітає далеким запустілим полем.

Гуляє і стає.

Скликає чорне вороння і радить.

Деб і не процвітало опізнене зілля, нехай би навіть і чудотворне... що лиш *раз* в життю розцвітає... нехай би навіть і опівночі, не спостережене нічиїм оком, — воно опиниться і над ним і скошує....

Дзень... дзень...

— — — — — — — — — — — — — —

Тому до послідньої краплини видобуває деревина силу з землі і перебирається в барви. З розкоші і жалю неначе горить, і в листя виливає останню кров свою.

Виляло і пишається і дразнить барвами окруження, і перешіптується потайним шелестом, непокоючи ним себе і других, а мелянхолія всего окінченого укладається чимраз глибше на все, кудиб і не глянути.

Мелянхолія і ще щось ...

За сонцем то все?

Ні. Не за сонцем.

Воно, хоть звисока і здалека, а все усміхається однаковим своїм усміхом. Це *мелянхолія і жах* перед тим, шо настане. Холодним, закаменілим і мовчазним.

Перед бездушною тишиною, котрої і золота мушка не пробе ніколи перед закінченням.

— — — — — — — — — — — — — —

Тому грає і дріжить напів омертвіле листя осінню.

Бореться і усміхається і опирається тому із всеї сили. Обливається кровю і за себе і за других і до останку надіється.

Надія це послідня, що їх покидає....

Так з дня на день.

Поки не стануть падати лагідним летом білі сніжини — не закриється ліс і все в білу мрію.

Тоді вже примкнуть очі — піддаються....

— — — — — — — — — — — — — —

З далекого запустілого поля біжать враз з білими хмарами снігу змішані з острим вітром звуки страшної коси:

Дзень... дзень....

Чернівці, 1900. р.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG
3948
K55S6

Kobylians'ka, Ol'ha
Snyt'sia

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 08 23 08 029 3